

4 1983 års Ubåtsskyddskommission

Den 21 oktober 1982 tillkallades en kommission med uppdraget att undersöka ubåtskränkningarna av svenskt territorium.¹

En av Olof Palme ledd socialdemokratisk regering hade efter septembervalet tillträtt mitt under Hårsfjärden-incidenten den 7 oktober. Beslutet att tillsätta Ubåtsskyddskommissionen blev en av den nya regeringens första åtgärder när det gällde att hantera frågorna om kränkning av svenskt territorium. Kommissionens uppdrag innehöll väsentligen två huvudkomponenter, dels att klarlägga, redovisa och bedöma händelser och utveckling när det gällde ubåtskränkningarna, dels bedöma om förstärkningar av Sveriges förmåga att hävda sitt territorium mot kränkande ubåtar var påkallade, samt lämna förslag härvidlag.

Till ordförande utsågs förre utrikes- och försvarsministern Sven Andersson och till ledamöter fyra riksdagsmän, Carl Bildt från moderaterna, Lars Eliasson, centerpartiet, samt socialdemokraternas Maj-Lis Lööv och Olle Svensson. Experter var Sven Hellman, Försvarsdepartementet och chefen för Försvarsstaben viceamiralen Bror Stefenson. Till kommissionens sekreterare utsågs departementssekreteraren Michael Sahlin, Utrikesdepartementet.

Ubåtsskyddskommissionen avlämnade sitt betänkande den 26 april 1983 (bilaga 1, SOU 1983:13).

Vad som i efterhand kommit att noteras från kommissionens slutliga betänkande är dels dess detaljerade beskrivning av inkräkternas undervattensaktiviteter i Hårsfjärden med omnejd, dels den nationalitetsbestämning, nämligen Sovjetunionen, som betänkandet utmynnade i.

Ubåtsskyddskommissionen presenterade vad man kallar "Det sannolika händelseförloppet", vilket baserades på den information som bottenpåren tillhandahållit och på en omsorgsfull kart-

¹ Se direktiven till SOU 1983:13, s. 3 och 7.

läggning av det stora antal observationer som inrapporterats, samt sågs mot bakgrund av annan kunskap om denna typ av ubåtsoperationer. Berörda militära myndigheter hade på kommissionens uppdrag "redovisat en sannolik bild". Denna sammanfattades i en beskrivning enligt vilken tre moderubåtar och tre miniubåtar opererade i Stockholms södra och mellersta skärgård.²

Det framgår av de intervjuer och samtal som utredaren genomfört med de militärt ansvariga i dåvarande Försvarsstaben, Marina Analysgruppen, Grandingruppen, Stockholms Kustartilleriförsvär och marinstaben att det som kommissionen presenterat som "det sannolika händelseförloppet" inte var annat än ett av flera möjliga skeenden som Försvarsstaben och Marina Analysgruppen tagit fram för kommissionens räkning. För dem som arbetat med flera möjliga scenarier blev det en överraskning att i kommissionsrapporten se ett av dessa som sannolikt händelseförlopp. Även Grandin-gruppen diskuterade liknande scenarier men konstaterade samtidigt: "Någon möjlighet att med någon högre grad av sannolikhet analysera fram hur ubåtarna har rört sig inne i Stockholms skärgård förefinns ej".³

Ubåtsskyddskommissionens sekreterare, Michael Sahlin, har i samtal med utredningen också bekräftat att den företagsbeskrivning som redovisas i Ubåtsskyddskommissionens betänkande var en möjlig rekonstruktion, inte nödvändigtvis en verklighetsbeskrivning.⁴

Problemet var att kommissionen i sitt arbete inte i tillräcklig grad iakttog distinktionen mellan företagsbedömning för *militärt operativa* ändamål och företagsbedömning för *politiska* ändamål. Försvarsmaktens företagsbedömningar är nödvändiga, ehuru ofta bristfälliga, på indikationer baserade provisorier, som möjliggör direkta militära beslut och operationer. För regeringen och en politiskt sammansatt grupp som Ubåtsskyddskommissionen liksom för media, måste redovisade företagsbedömningar ha en konkretion och precision som blir underlag för politiska ställningstaganden. De företagsbedömningar som kommissionen antog hade sålunda inte den stabilitet och verklighetsförankring som krävdes för ett balanserat politiskt ställningstagande.

Detta suggestivt beskrivna händelseförlopp tydde på att det i Hårsfjärden-incidenten inte var fråga om ett klumpigt och oskick-

² Ibid. s. 25f.

³ Grandin-rapporten.

⁴ Samtal med Michael Sahlin, 2001-05-14.

ligt, avsiktligt eller oavsiktligt, inträngande på svenskt territorium av den typ som året innan genomförts av ubåt U 137. Företagets omfattning tydde snarare på en direkt säkerhetspolitisk utpressning. Ubåtsskyddskommissionens utpekande av Sovjetunionen som den för kränkningarna ansvariga makten fick därför en omfattande politisk dimension som bidrog till att rubba en del av föreställningarna och förutsättningarna för den svenska utrikespolitiken. Kommissionen själv underströk allvaret i den nya situation som man själv tecknat nämligen att de upptrappade ubåtskränkningarna utgjorde ett hot och en utmaning mot trovärdigheten i Sveriges säkerhets- och neutralitetspolitik. Kränkningarnas omfattning, karaktär och inriktning visade att de måste betraktas som ett hot mot svensk säkerhet och svensk krigsavhållande förmåga. Mot bakgrund av utpekandet av Sovjetunionen som de kränkande ubåtarnas hemvist slog kommissionen fast att det inte var rimligt att anta att dessa operationer skulle utföras av militära myndigheter utan vetskap och sanktion från den ansvariga politiska ledningens sida.

Kommissionens resonemang som föregår utpekandet av Sovjetunionen är intressant, särskilt som det inleddes med iakttagelsen att det, trots omfattande undersökningar med olika tekniska hjälpmedel, inte påträffats några konkreta bevis i form av föremål eller fotografier, som kunnat styrka eller verifiera optiska observationer. Dock ansåg sig kommissionen genom skisser och noggranna intervjuer som uppföljning av optiska observationer ha fått information om ifrågavarande ubåtstyp. Kommissionen återopade därtill efter analysen av inspelade hydrofonljud som skulle ge indikationer som gav information om pakt- eller nationstillhörighet. Sedan anförde kommissionen: "På liknande sätt är det möjligt att via signalspaning erhålla underlag för bedömningar av ubåtarnas nationella hemvist."⁵ Vidare framhöll kommissionen att ingen observation erhållits som tydde på intrång av ubåt tillhörande Nato. Därtill fogades att förekomsten i svenska Östersjöskärgården av ett flertal tekniskt avancerade miniubåtar av experterna ansågs ge viktiga besked i nationalitetsfrågan.

Summan av dessa indicier tillsammans med kända operationsmönster i Östersjön gjorde det enligt de av kommissionen konsulterade militära och civila svenska experterna klart att kränkningarna vid Hårsfjärden utförts av ubåtar tillhörande

⁵ SOU 1983:13, s. 40.

Warszawa-pakten, vilket i sammanhanget var liktydigt med Sovjetunionen.

Kommissionen formulerade därpå sitt utpekande av Sovjetunionen på följande sätt: "Kommissionen har efter ingående prövning anslutit sig till denna bedömning".⁶

Idag förefaller utpekandet av Sovjetunionen som osäkert grundat, indiciekedjan verkar inte stark och inget har senare framkommit som skulle ge ytterligare stöd åt kommissionens slutsats. Kommissionens militäre expert, viceamiralen Bror Stefenson, redogör i sin dagbok, som han vänligt delgivit utredningen, för sin föredragning hos statsministern den 21 oktober 1982, samma dag som Ubåtsskyddskommissionen tillsätts. Frånsett intrånget av ubåt U 137 hade Försvarsmakten enligt Stefenson inte några bevis om vem som genomfört kränkningarna, en slutsats som även Överbefälhavaren anslöt sig till. Därtill anmälde Stefenson för statsministern "att det var politiskt ohållbart att använda sig av utslutningsmetoden". Detta till trots använde sig senare Ubåtsskyddskommissionen i sitt betänkande av utslutningsmetoden när Nato, Polen och f.d. Östtyskland undantogs.⁷

I intervju med Stefenson, bekräftade denne sin position i nationalitetsfrågan och nämnde att han blivit överraskad att kommissionen hade gått så långt som att utpeka Sovjetunionen. Stefenson avfärdade påståendet att signalspaningen entydigt skulle ha pekat på Sovjetunionen, eftersom det fanns felkällor. Det bästa underlaget hade varit passiv sonar, optiska observationer och bottenpåren. Stefenson hade emellertid när Hårsfjärden-incidenten inletts blivit alltmer skeptisk mot vissa indikationer. Om förekomsten av kränkningar i allmänhet, konstaterade han: "Det förekom säkert ubåtar och de var fler än vad skeptikerna hävdade men färre än maximalisternas syn."⁸ Stefenson bedömde att starka indicier pekade på Sovjetunionen som kränkande stat men han tvivlade samtidigt personligen på att bevisningen skulle vara tillräcklig. Han anslöt sig inte heller till scenariet om minst sex ubåtar utan betonade i samtal med utredningen sin skepticism mot vad han betecknade som maximalisterna.

Det har varit svårt att finna bekräftande underlag för kommissionens referens till signalspaningens roll för att fastställa

⁶ Ibid.

⁷ Försvarsstabschefen Bror Stensons dagbok, 1982-10-21.

⁸ Samtal med Bror Stefenson, 2001-04-19.

ubåtarnas hemvist. Utredaren har inte funnit något belägg för att signalspaning entydigt eller indikativt identifierat sovjetisk medverkan i Hårsfjärden-incidenten. Försvarets radioanstalt har förnekat att dess verksamhet avsatt någon sådan indikation.⁹ Utredningen har genom sin egen undersökning kommit fram till att övrigt signalspaningsunderlag hade en tveksam tillförlitlighet.

I detta sammanhang bör nämnas en promemoria daterad den 18 april 1983 om indicierna i Hårsfjärden 1982 från Förvarsstaben som överlämnats till Statsrådsberedningen varvid helt kort redovisas för signalspaningsmetoden och utsägs "Resultatet av vår signalspaning visar entydigt att det är fråga om WP-ubåtar." Det torde vara detta bestämda utlåtande som föranledde statsminister Palme att i samband med protesten till Sovjetunionen göra en stark markering av signalspaningens roll för utpekandet av Sovjetunionen (se nedan).¹⁰

Det finns emellertid anledning att ställa sig tveksam till innehållet i promemorian. Sven Anderssons upprepade påståenden att man ej hade full bevisning tydde också på att denne inte fullt godtog detta kategoriska uttalande.

En överarbetad version av denna promemoria dyker upp sex månader senare den 10 oktober 1983 i form av en aide-memoire som överlämnas av statsminister Palme till den sovjetiske ambassadören. Ubåtskommissionen 1995 återger texten till denna promemoria där slutsatsen i vad avser signalspaning något modifierats, bl.a. har ordet "entydigt" utgått. En ny försvarsstabspromemoria om Hårsfjärden den 9 januari 1986 återgavs av Ubåtskommissionen. Där har signalspaningsreferensen helt utgått, enligt uppgift till kommissionen p.g.a. erinringar från Försvarets radioanstalt om hållbarheten i signalspaningsindikationerna. I kommissionens betänkande 1995 återges ett brev den 14 mars 1988 från FRA:s dåvarande generaldirektör Pär Kettis till Förvarsdepartementet vari han fastslår att inga signaler registrerats av radioanstalten från okända undervattensfarkoster i svenskt vatten, något man inte borde vänta sig eftersom inträngande ubåtar inte ger ifrån sig radiosignaler annat än i nödläge. Kettis har för övrigt i samtal med utredaren beklagat att Förvarsstaben inte tillräckligt utnyttjade möjligheten till stöd från FRA i operativa lägen, något som man var fullt villig att ge. Han underströk i sammanhanget att inget svar

⁹ Samtal med Pär Kettis, 2001-04-30.

¹⁰ PM från Förvarsstaben, "Sammanfattning av indicier för bedömning av nationalitet Hårsfjärden - 82", 1983-04-18.

FRA framfört till Ubåtsskyddskommissionen kunde läggas till grund för slutsatsen i kommissionens betänkande. Av ÖB Lennart Ljungs dagbok framgår emellertid att han inte alltid fann att samarbetet med FRA fungerade tillfredsställande.¹¹

Ubåtsskyddskommissionen 1995 granskade systematiskt allt tillgängligt material i frågan om Hårsfjärden-incidenten och ansåg sig kunna konstatera att undervattensverksamhet förekommit i anslutning till Hårsfjärdenområdet den aktuella tiden september/oktober 1982. Kommissionen 1995 hänvisade till botten-spår och sonar-ljud. Dessa indicier kunde däremot inte läggas till grund för säker nationalitetsbestämning. Informationen från signalspaning var alltför osäker för att möjliggöra några slutsatser om undervattensverksamhet ansåg kommissionen 1995. Övriga indikationer var sådana att de inte kunde ge någon säker nationalitetsbestämning.

Ubåtsskyddskommissionen 1995 betonade att Ubåtsskyddskommissionen 1983 på sin tid byggt sin slutsats i nationalitetsfrågan på indicier och därigenom kommit fram till att detta förutsatte kunskap om alla alternativa möjligheter. Den hade för sin del inte funnit så vara fallet. Därför bedömde Ubåtsskyddskommissionen att den inte kunde göra något uttalande om från vilket land de främmande undervattensfarkosterna, som kränkt svenskt vatten, kommit. Detta var en slutsats som kommissionen ansåg gälla alla övriga incidenter som man granskat, med undantag för det uppenbara fallet med U 137:s grundstötning.¹²

Utrikesdepartementets interna promemoria

Till stöd för Ubåtsskyddskommissionens utredningsarbete hade kabinetssekreteraren i Utrikesdepartementet Pierre Schori låtit

¹¹ För Sven Anderssons egna tvivel rörande bevisföringens hållbarhet, se Sverker Åström beskrivning i Svenska Dagbladet, 1996-01-10. Vad gäller frågan om signalspaningen som bevis i nationalitetsfrågan, se SOU 1995:135, s. 159–162, samt 279f.

Ett exempel ur ÖB Lennart Ljungs dagbok är då försvarsstabschefen i samband med Hårsfjärden-incidenten på kvällen den 10 oktober 1982 rapporterade att en radioamatör bandat trafik där frågor av typen "får jag gå upp till 8 meters djup?" förekommit. Ljung noterade att det i bästa fall kunde tyda på att en ubåt var på väg att med hjälp av ett ubåtsbärgningsfartyg ta sig över Östersjön. Dagen därpå skulle FRA utvärdera den bandade radiotrafiken. Inledningsvis rapporterade radioanstalten att banden inte var intressanta, men återkom lite senare och uppgav att banden trots allt kanske kunde ha ett visst intresse. Ännu lite senare på dagen tog FRA tillbaka det senaste påståendet och sade att trafiken inte gällde ubåtar. Ljung skriver att det sålunda är svårt att veta vad FRA egentligen menar. Han återkom i frågan den 12 oktober: "Nu anser FRA på nytt att banden är ointressanta. Veligheten är betydande!". Se Lennart Ljungs dagbok, 1982-10-10–12.

¹² SOU 1995:135, s. 275-281.

utarbete en promemoria (daterad den 3 januari 1983) till vilken inhämtades ett antal kommentarer från utrikesförvaltningen i övrigt. I promemorian diskuterades ubåtsincidenterna, deras bakgrund, motiv och konsekvenser.¹³ Givetvis fanns i Utrikesdepartementet vid tiden för promemorians färdigställande inte tillgång till data och indicier om kränkningarna i Hårsfjärden, men promemorian gav kommissionsordföranden Sven Andersson en rik provkarta på tänkbara och sannolika motiv för kränkningarna. I promemorian diskuterades vidare endast de fyra nationer som hade ubåtar baserade i Östersjön, nämligen Sovjetunionen, Polen, Västtyskland och Danmark, och man nämnde sålunda inte exempelvis Storbritannien som någon eller några gånger årligen opererat med en ubåt i Östersjön.

Utgående från de existerande militära resurserna och de sannolika övervägandena och planerna skulle, enligt promemorian, mycket tala för att de inträngande ubåtarna var sovjetiska, men samtidigt påpekades möjligheten av västtyska kränkningar av svenskt vatten i södra Östersjön. Det grundläggande antagandet förblev dock att kränkningarna skett med sovjetiska ubåtar. Promemorieförfattarna hade emellertid vissa svårigheter att acceptera de definierade syftena som troliga mot bakgrund av vad som var känt om gängse sovjetiskt militärt uppträdande och militär doktrin. Utrikesdepartementet tyckte sig vidare ha sett en genuin sovjetisk önskan att radera ut kvarstående misshälligheter efter U 137, att stärka Sovjetunionens prestige som pådrivare i fredsfrågor, inklusive frågan om en nordisk kärnvapenfri zon.

Utrikesdepartementet menade att någon stor förändring av den sovjetiska marina bilden i Östersjön inte inträffat och konkluderade att inträngen i Sveriges territorialvatten skett som en följd av Sveriges geografiska belägenhet och kunde sägas ha varit en "normal" del av den militära planering som en stormakt som t.ex. Sovjetunionen ansett sig behöva bedriva.

I en intressant kommentar till promemorian från minister Lundvik vid ambassaden Moskva, understryks ytterligare normaliteten i att den svenska kusten – Sverige sedan gammalt den störste strandägaren i ett hav av ryska hegemoniaspirationer – har varit föremål för rysk uppmärksamhet alltsedan Peter den store lade grunden till den ryska sjömakten.¹⁴ Även om svärnavigerade farvatten ofta lade hinder i vägen för Peter den store fick Sverige

¹³ UD promemoria av Pierre Schori, 1983-01-03.

¹⁴ UD promemoria av Jan Lundvik, 1983-01-25.

efterhand uppleva en rysk armé och flotta förlagd till östgötakusten 1743–1744 och ryska marina härjningståg 1719–1721 och 1788–1790. Under 1808–1809 landsteg ryssarna på Gotland. Under första och andra världskriget hade tyskarna sjöherraväldet i Östersjön men det kunde inte uteslutas att sovjetiska ubåtar under andra världskriget emellanåt använde svenska kusten som fristad och som utgångspunkt för att sänka ett avsevärt antal fartyg i farlederna utefter den svenska kusten. I en framtida konflikt skulle rollerna sannolikt vara ombytta, framhölls i kommentaren, och ryssarna måste då räkna med att tyska ubåtar kunde söka skydd på svenskt vatten. Detta kunde leda till att det även för en defensiv sovjetisk planläggning vore angeläget att följa utvecklingen av det svenska ubåtsförsvaret och förbereda egna insatser.

Utrikesdepartementet gav sålunda Sven Andersson visst stöd för ett utpekande av Sovjetunionen men tonade påtagligt ned, till gränsen att eliminera, de i debatten framförda motiven, genom att lyfta fram normaliteten av ubåtsoperationerna.

Utredarens bedömning av Ubåtsskyddskommissionens betänkande

Det har under denna utrednings gång blivit allt klarare att Ubåtsskyddskommissionens ledamöter, och då i synnerhet dess ordförande Sven Andersson, någon gång i början av mars 1983 bestämde sig för att ett utpekande av Sovjetunionen var en nödvändighet, och det oberoende av bevisunderlaget. I Överbefälhavarens dagbok den 8 mars sägs att Sven Andersson då menade att så mycket var känt eller kunde antas vara känt i fråga om en Warszawa-paktsoperation att om man inte gjorde en tydlig bedömning av nationaliteten, skulle man komma att få en debatt med påståenden om att svenskarna avsiktligt inte gick ut i nationalitetsfrågan, vilket kunde komma att betraktas ”som att vi försökte att politiskt komma billigt undan”.¹⁵ Av samma dagboksanteckning framgår att för regeringens del försvarsminister Anders Thunborg oroad sig över en sådan utveckling av kommissionens tänkande i frågan om nationalitetsbestämning, och framhöll de många osäkerheter som fortfarande gällde. Den 8 april skriver ÖB att det nu föreföll klart att Ubåtsskyddskommissionen hade bestämt sig för

¹⁵ Lennart Ljungs dagbok, 1983-03-08.

att peka ut Sovjetunionen som den sannolike inkräftaren. Detta skulle enligt ÖB ske mot bakgrund av ett antal indicier och inte vara grundat på bevis.¹⁶

Förre kabinettssekreteraren Sverker Åström har i intervju med utredaren berättat att Sven Andersson cirka tio dagar innan det att Ubåtsskyddskommissionen framlagt sitt betänkande, vilket skedde den 26 april 1983, kontaktat Åström rörande frågan om Sovjetunionens eventuella utpekande. Mot ett sådant talade att kommissionen inte var säker på grund av brister i bevisningen, men om ett utpekande inte skedde fanns det risk för en inrikespolitisk kris. Enligt Åström hade Andersson dock menat att kommissionen "hade tillräckligt på fötterna (för ett utpekande), om än inte galoscher".¹⁷ Åström har vidare i en tidningsartikel 1996 uppgivit att Sven Andersson månaderna före publiceringen hade hållit nära kontakt med Åström om de slutliga formuleringarna och slutsatserna. Sven Andersson hade enligt Åström varit "tveksam om bevisningen var juridiskt bindande".¹⁸

Man kan inte undgå att se att Sven Andersson hade kommit till slutsatsen att Sovjetunionen måste utpekas som ansvarig för de konstaterade undervattenskränkningarna på andra grunder än en inte helt hållbar indiciekedja. Hans eget refererade uttalande till ÖB i mars månad och andra indikationer tydde på att Andersson såg ett utpekande av Sovjetunionen som en politisk nödvändighet. Liksom en stor del av svenska folket torde han efter Gåsefjärdens tydliga bevis vara övertygad om att flertalet kränkningar härrörde från Sovjetunionen. Politiskt instinktivt och som en ryggmärgsmässig reaktion var det Sovjetunionen som gällde. Hur litet indicier och fakta räknades för kommissionens ordförande och ledamöter illustreras av en notering i ÖB:s dagbok den 11 april – två veckor före framläggandet av det slutliga betänkandet där denne skriver att för att statsministern skulle ha tilltro till kommissionens bedömning ifråga om nationalitet det krävdes "ett betydande detaljunderlag som nu inte finns redovisat av kommissionen"¹⁹. Försvarsstaben var i färd med att ta fram detta. Det underlag Ljung refererar till är sannolikt den promemoria av Försvarsstaben den 18 april som nämnts tidigare.

¹⁶ *ibid.* 1983-04-08.

¹⁷ Samtal med Sverker Åström, 2001-06-27.

¹⁸ Svenska Dagbladet, 1996-01-10.

¹⁹ Lennart Ljungs dagbok, 1983-04-11.

Tyngre än tekniska detaljer och kanske även tyngre än utrikespolitiska tycks dock de inrikespolitiska bedömningar ha vägt som Sven Andersson själv gjorde. Mycket talar för att Andersson genom att ta på sig ansvaret för utpekandet avsåg underlätta för Palmeregeringen, inte minst för sin förre nära medarbetare, den nye försvarsministern Thunborg, att hantera både ubåtsfrågan och den säkerhetspolitiska debatten, om han talade klarspråk om det som alla redan trodde sig veta. Den politiska debatten och den däri framförda kritiken mot regeringen, och Olof Palme i synnerhet, för en alltför dogmatisk neutralitetspolitik med åtföljande försiktighet i förhållande till den sovjetiska stormakten och miss-tänkte inkräktaren, hade försatt regeringen i ett pressat läge. Andersson kunde med sitt betänkande öppna dörren för Palme och möjliggöra en bestämd hållning gentemot Sovjetunionen.

Med facit i handen är det tydligt att Sven Andersson och flertalet av Ubåtskyddskommissionens ledamöter i ett centralt hänseende – nationalitetsbestämningen – fällde ett politiskt snarare än sakligt grundat avgörande. Regeringen – Olof Palme – hade själv genom att utse en politiskt sammansatt kommission snarare än en ämbetsmannautredning, bäddat för ett politiskt färgat betänkande. Olika versioner har givits om Carl Bildts roll och inflytande i utredningen. Han har själv avböjt att tala med utredaren. Flertalet initierade menar dock att Sven Andersson spelade en dominerande roll i kommissionen och att han inte behövde pressas till sin slutsats. Bildt själv har i mediasammanhang givit stöd för denna bedömning. En ledamot, Lars Eliasson, centerpartiet, motsatte sig emellertid i det längsta ett utpekande av Sovjetunionen som kränkande stat, under hänvisning till att indicierna var otillräckliga. Endast efter ett personligt ingripande på Sven Anderssons begäran av dåvarande centerledaren Thorbjörn Fälldin, förmåddes Eliasson inrätta sig i kommissionens politiska fälla.²⁰

I sammanhanget bör påpekas det principiellt tveksamma i att utse viceamiralen Bror Stefenson som kommissionens ende militäre expert. Stefenson som under Hårsfjärden-incidenten var

²⁰ Anders Thunborg, försvarsminister 1983-1985, menar att Carl Bildt var den "starke mannen" i Ubåtskyddskommissionen. Se Dagens Nyheter, 2001-05-06. Andra nära medarbetare anser dock att Sven Andersson var den dominerande. Hämtat från samtal med Jan Nygren, 2001-06-15 och Sten Andersson, 2001-06-13. Bildt själv har i officiella sammanhang anslutit sig till den senare bedömningen. Se Åke Ortmarks intervju med Carl Bildt, TV8, 10 maj 2001. Rörande ingripandet gentemot centerpartisten Lars Eliasson, samtal med Thorbjörn Fälldin, 2001-06-12.

operativt huvudansvarig och som sådan omtvistad, sattes sålunda att som militär expert medverka i utredningen av sin egen hantering av Hårsfjärden-operationerna. Detta var ett märkligt förfarande, som illustrerar Ubåtsskyddskommissionens unika karaktär i svensk utredningshistoria. En annan sak var dock att allt tyder på att Stefenson efter omständigheterna gjorde ett av Sven Andersson uppskattat arbete.²¹

Regeringens hantering

Det framgår vid samtal med den dåvarande kretsen runt statsminister Palme att denne blev påtagligt upprörd när han den 12 april av Sven Andersson och formellt den 15 april, endast ett tiotal dagar före offentliggörandet, orienterades av försvarsministern Thunborg om betänkandets innehåll. Palme menade att han ställts inför ett fullbordat faktum och att Andersson inte förvarnat honom eller konsulterat om betänkandets innehåll och då i synnerhet utpekandet av Sovjetunionen.²²

Vid beredningen inom regeringen om hur man skulle reagera på betänkandet framgick att åtminstone två statsråd, utrikesminister Lennart Bodström och justitieminister Ove Rainer, ifrågasatte om regeringen, på grund av svag bevisning, skulle kunna godta Ubåtsskyddskommissionens nationalitetsbestämning. Olof Palme ansåg dock att det inte fanns något alternativ för regeringen än att acceptera kommissionens betänkande. Den inrikespolitiska situationen skulle ha blivit ohållbar om regeringen på svärförklarliga grunder ignorerade den respekterade Sven Andersson och en enig politisk utrednings bedömning.²³

I en protestnote den 26 april till Sovjetunionen, förberedd av Thunborg och Åström, berördes Ubåtsskyddskommissionens bedömning att ubåtarna hade varit sovjetiska och förklarade regeringen för sin del att den inte hade några uppgifter som motsade kommissionens slutsatser. Regeringen hade därför dragit slutsatsen att det varit fråga om sovjetiska ubåtar. De framförde därför i noten en skarp protest mot de grova kränkningar av svenskt territorium som den sovjetiska marinen gjort sig skyldig till. Man anförde vidare att kränkningarna utgjorde ett allvarligt brott mot

²¹ Lennart Ljungs dagbok, 1983-02-16.

²² Ingvar Carlsson, *Ur skuggan av Olof Palme* (Hjalmarson & Högberg, Stockholm, 1999), s. 72; samt Lennart Ljungs dagbok, 1983-04-11.

²³ *Ibid.*, s. 73ff.

folkrättsliga regler och finge tolkas som led i avsiktliga och olagliga försök att utforska det svenska sjöterritoriet. Regeringen förklarade att denna verksamhet måste starkt fördömas. Man begärde slutligen av Sovjetunionens regering att den till den sovjetiska marinen gav sådana instruktioner att kränkningarna av svenskt territorium upphörde.

Det svenska sjöterritoriet har under senare år utsatts för allvarliga kränkningar. Främmande ubåtar har även gått in i svenskt inre vatten och vid upprepade tillfällen i militära skyddsområden.

Vid ett tillfälle, hösten 1981, trängde en ubåt in på inre svenskt vatten i närheten av en svensk örlogsbas. Ubåten var sovjetisk och Sveriges regering protesterade kraftigt mot denna grova kränkning.

Under hösten 1982 ägde en serie kränkningar rum i Stockholms skärgård – vid Hårsfjärden – i omedelbar närhet av en annan svensk örlogsbas. Det framgick att det rörde sig om fler än en ubåt. Den svenska försvarsmakten vidtog åtgärder i syfte att tvinga dem upp till ytan även med risk att de och deras besättningar skulle lida allvarlig skada.

I anledning av dessa kränkningar tillsatte den svenska regeringen den 21 oktober 1982 en kommission med uppgift att klarlägga händelseförloppet samt att redovisa och bedöma utvecklingen då det gäller ubåtskränkningar av svenskt territorium samt diskutera tänkbara motiv för dessa.

Kommissionen har idag den 26 april 1983 till regeringen överlämnat sin slutrapport.

Av rapporten framgår att kommissionen efter en mycket noggrann genomgång av alla tillgängliga upplysningar gjort bedömningen att sovjetiska ubåtar kränkt svenskt område såväl i Hårsfjärden som i vissa andra områden.

Den svenska regeringen har icke några uppgifter som motsäger kommissionens slutsats härvidlag. Den drar slutsatsen att det varit fråga om sovjetiska ubåtar.

I anledning härav framför den svenska regeringen till Sovjetunionens regering sin skarpa protest mot de grova kränkningar av Sveriges territoriella integritet till vilka den sovjetiska marinen gjort sig skyldig. Kränkningarna utgör ett allvarligt brott mot folkrättsliga regler, vilkas upprätthållande är en förpliktelse och ett samfällt intresse för alla stater. De får tolkas som led i avsiktliga och olagliga försök att utforska det svenska sjöterritoriet. Denna verksamhet måste starkt fördömas.

Den svenska regeringen begär av Sovjetunionens regering att den till den sovjetiska marinen ger sådana instruktioner att kränkningarna av svenskt territorium upphör.

Den svenska regeringen vill i detta sammanhang erinra om att reglerna för den svenska försvarsmakten gällande skyddet av det svenska sjöterritoriet har skärpts. De tekniska och militära resurserna för att uppfylla dessa instruktioner håller på att förstärkas. De konsekvenser

som kan följa av de svenska militära myndigheternas ingripande får helt bäras av den stat som bär ansvaret för kränkningarna.

Den svenska regeringen utgår från att de folkrättsliga regler som utgör en grundförutsättning för fredlig samlevnad mellan suveräna stater i fortsättningen respekteras.

Den svenska regeringen syftar med sin politik till att främja en fredlig utveckling i norra Europa och att vidmakthålla det tillstånd av lugn och stabilitet som där sedan länge har kunnat upprätthållas. Den utgår från att alla berörda stater omfattar denna målsättning och avstår från åtgärder som står i strid härmed".

(Källa: Utrikesfrågor 1983, Utrikesdepartementet, Stockholm.)

Till detta fogade statsministern vid sammanträffandet med den nye sovjetiske ambassadören i Stockholm, Boris Pankin, muntligen framförda kommentarer. Dessa berörde fyra punkter, nämligen sakunderlaget, en politisk karaktärisering av intrången, effekterna på Palmes strävanden att föra avspänningspolitik i Europa, och återverkningarna på de bilaterala förbindelserna.²⁴

Statsministern hade låtit sig övertygas genom för det första optiska iakttagelser där ett stort antal människor gjort ritningar av vad de sett, för det andra akustisk information, såsom ljud av ubåtar i sonarer, för det tredje signalspaning som visat på radio- trafik mellan ubåtarna och Kaliningrad, och för det fjärde "spår vi funnit på havsbotten". Beträffande de senare anförde statsministern att märkena av en liggande ubåt visade att ubåten haft en kraftig köl och tillade att varken egna eller västs ubåtar hade köl, varför det sålunda måste vara märke efter en sovjetisk ubåt. Det hade varit mot bakgrund av sådana indicier som "vi kommit till vår slutsats".

Statsministern noterade vidare att regeringen efter Gåsefjärden- incidenten och protesterna i anledning av denna hade väntat sig att någon dylik kränkning inte skulle upprepas men att kränkningarna genom Hårsfjärden och även därefter hade visat sig fortsätta. Detta utgjorde en arrogans från en stormakts sida mot en liten grannstat. Den svenska regeringen eftersträvade goda, förtroendefulla och stabila förbindelser och att vänskapligt samarbete med Sovjet- unionen som en grannstat. Kränkningar av detta slag underminerade förbindelserna och kunde inte vara i någondera landets lång- siktiga intresse.

²⁴ UD promemoria, "Överlämnande av note till den sovjetiske ambassadören med anledning av ubåtsskyddskommissionens rapport", 1983-04-26.

Statsminister Palme hänvisade till regeringens ambitioner att arbeta för fred och avspänning i Europa. De inträffade händelserna skadade fredssträvandena och skadade även dem som arbetade för avspänning. De som ville sluta överenskommelse med Sovjetunionen skulle komma att få höra att detta inte var trovärdigt med hänsyn till vad som försiggick i Östersjön.

För de bilaterala relationerna slutligen innebar det inträffade en klar belastning, fortsatte statsministern. Om kränkningarna fortsatte skulle förbindelserna utsättas för svåra påfrestningar. Det var svårt att förstå att de begränsade vinster som kunde uppnås med dylika aktioner stod i någon proportion till förlusterna i fråga om vänskapliga förbindelser och förtroende som åstadkommits.

* * *

En observation som kan göras i sammanhanget, är att regeringen, i noten till Sovjetunionen, försöker hålla en dörr öppen genom att betona den sovjetiska marinens ansvar och att begära att den sovjetiska regeringen ger sådana instruktioner till marinen att kränkningarna upphör. Statsministern gör i sin muntliga framställning inte en sådan distinktion utan betonar stormaktens arrogans och understryker den politiska karaktären av Sovjetunionens aktioner i viss kontrast till noten som snarare understryker den folkrättsliga aspekten. Överhuvudtaget kan noteras att statsministern i sin muntliga framställning talar med en avsevärt hårdare ton än det mer diplomatiska språket i protestnoten.

Det är vidare värt att betona att regeringen i sin protestnote egentligen inte gjorde någon egen bedömning i sakfrågan. Den hänvisade till att Ubåtsskyddskommissionen bedömt att ubåtarna varit sovjetiska och tillade endast att regeringen för sin del inte hade uppgifter som motsade kommissionen. Går man sedan tillbaka till kommissionens betänkande finner man också att denna garderade sig i sak genom att hänvisa till "civila och militära experters bedömning" till vilken ledamöterna anslöt sig.

Inte överraskande utnyttjade den sovjetiska regeringen i sitt formella svar det förhållande att den svenska argumentationen byggde på expertbedömningar och riktade ett skarpt angrepp på de personer som var skyldiga till att ha tagit fram "falsifierade material och slutsatser".

Det sovjetiska svaret kom den 5 maj i form av en muntlig demarsch av ambassadör Pankin till statsminister Palme. Sovjet-

unionen anförde bl.a. att den svenska regeringens "deklaration" den 26 april inte hade något gemensamt med verkligheten och bedömdes i Sovjetunionen som en ovänlig handling, ägnade att underminera de goda grannskapsförhållandena. Exakta och omsorgsfullt kontrollerade uppgifter visade att sovjetiska ubåtar vid den angivna tidpunkten inte hade befunnit sig i svenska territorialvatten och inte gått närmare än 30 kilometer. Den sovjetiska regeringen avvisade bestämt den svenska protesten som saknade varje grund.²⁵

I sitt svar till den sovjetiske ambassadören betonade statsministern att ett stort antal experter och förtroendemän granskat kommissionens material och att dessa var helt eniga beträffande undervattenfartygens nationalitet. Han refererade därefter till den svenska noten den 26 april om att regeringen inte funnit något som motsade dessa uppgifter och därför dragit slutsatsen att de var riktiga. Palme upprepade sålunda inte de tunga politiska anklagelserna som han muntligen framfört under mötet den 26 april utan nöjde sig med att påminna om den skriftliga notens klart mer diplomatiska språkbruk.

Utredarens bedömning

Kritik har framförts mot Olof Palme för hanteringen av Ubåtskyddskommissionens betänkande. Den har gått ut på att statsministern, medveten om bristerna i indiciekedjan i vad avsåg nationalitetsbestämningen, ändå formellt protesterade och detta troligen av inrikespolitiska skäl. Därmed hade han som landets statsminister eftersatt nationens bästa och låtit inrikespolitiska motiv och hänsyn styra en utrikespolitiskt och säkerhetspolitiskt ytterst känslig hantering av stor betydelse för nationen.

Utredaren har lyssnat till kommentarer av politiker över hela det politiska spektrumet, liksom till tjänstemän i denna fråga. Förståelsen för statsministerns handlande har därvid varit betydande. Trots detta måste från utredningens sida i genomförandet av dess uppdrag kritiken vägas noga.

Statsministerns och regeringens problem var att handlingsutrymmet minskade betydligt när betänkandet väl offentliggjordes. Redan när regeringens säkerhetspolitiska grupp sammanträdde den 15 april efter det att försvarsministern informerat statsministern

²⁵ UD telegram till den svenska ambassaden i Moskva, 1983-05-05.

om Ubåtsskyddskommissionens nationalitetsbestämning, slog ordföranden, statsminister Palme, fast att om kommissionen var enig, måste dess resultat godtas, sakligt och politiskt.²⁶ Ingen i gruppen, inklusive utrikesminister Bodström, ifrågasatte, på direkt fråga, kommissionens slutsatser. Med andra ord anslöt sig regeringen och regeringkansliets utrikes- och säkerhetspolitiska expertis till utpekandet.

Detta utesluter inte att ställningstagandet gjordes i en ovanlig situation, eftersom den svenska politiska scenen tiden efter den nya regeringens tillträde hösten 1982 präglades av en debatt om utrikespolitiken, av ett slag som i fränhet inte haft sitt motstycke under efterkrigstiden sedan Hjalmarson-affären 1959.²⁷ De som sovjetiska, i den allmänna politiska atmosfären, upplevda ubåtskränkningarna hade av regeringens och i synnerhet Palmes, politiska motståndare i debatten tagits som intäkt för ett systemfel i svensk säkerhetspolitik, där regeringen föreföll ignorera de reella militära hoten mot landet och i närområdet till förmån för orealistiska försök att med neutralitetspolitiken som bas föra avspännings- och nedrustningspolitik i Europa och globalt. Trovärdigheten i säkerhetspolitiken tycktes nu genom ubåtskränkningarna ifrågasättas av främmande makt. Statsministern hade slagit hårt tillbaka mot sina kritiker. Media var så nära i uppror som svenska media kan vara.

När nu i denna situation en politiskt sammansatt, av regeringen själv utsedd, kommission ledd av en av landets mest respekterade äldre statsmän, därtill hemmahörande i regeringspartiet, framlägger ett enhälligt betänkande, fanns det i politiskt hänseende inget utrymme för att uttala tveksamhet i sakfrågan eller för att avstå från att associera sig med kommissionens bedömningar. Sannolikheten, utrikespolitiskt och militärt, var dessutom överväldigande för att de konstaterade kränkningarna var sovjetiska. Det fanns bara den irriterande lilla detaljen att detta inte var bevisat.

²⁶ Jfr Olof Santesson, "Ubåtsfrågan – misstroendeklyftan total", *Kungliga Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift*, 1999:6.

²⁷ Den s.k. Hjalmarson-affären utspelade sig i slutet på 1950-talet och var en utrikespolitisk strid mellan högerledaren Jarl Hjalmarson och ledande politiker inom socialdemokratin, främst statsminister Tage Erlander. Denna strid kulminerade i och med den socialdemokratiska regeringens vägran, i juli 1959, att godkänna Hjalmarson som högerpartiets representant i den parlamentariskt sammansatta FN-delegationen. Bakgrunden till detta agerande var dock högerledarens kritik mot Chrusjtjovs planerade besök till Sverige och meningsskiljaktigheter rörande den svenska neutralitetens utformning. För en längre mer utförlig beskrivning se, Ulf Bjereld, *Hjalmarson-affären. Ett politiskt drama i tre akter* (Nerenius & Santérus, Stockholm, 1997).

Det kan alltså i efterhand sägas att det skulle ha varit statsmannalikt och principiellt riktigt av statsministern att inte reagera som skedde mot Sovjetunionen. Men det är inte svårt att föreställa sig den uppståndelse som skulle brutit ut politiskt och medialt om regeringen avvisat Ubåtsskyddskommissionens slutsats i frågan om nationalitetsbestämning.

Till detta kom att Palme i likhet med majoriteten av befolkningen personligen bedömde det som sannolikt att Sovjetunionen stod bakom kränkningarna. Även om indiciekedjan alltså föreföll tunn, vägde en sakuppgift tungt, som Palme själv betonade, nämligen Försvarsstabens försäkran i promemorian den 18 april att signalspaningen "entydigt visat det är fråga om en Warszawapakt-ubåt". Detta olyckliga påstående av Försvarsstaben visade sig, som ovan beskrivits, sedermera inte tåla granskning och utmönstrades gradvis. Parallellt med detta växte Palmes skepticism i vad avsåg de återkommande kränkingsuppgifterna. Palme hade emellertid initialt varit nöjd med det sätt på vilket Försvarsmakten hanterat Hårsfjärden-krisen, vilket snarast varit ägnat att stärka neutraliteten och han hade därför biträtt långtgående militära reaktioner i händelse av nya kränkningar. Den 22 oktober 1982, dagen efter Ubåtsskyddskommissionens tillsättande, hade Palme sålunda uttalat att regeringen hade möjlighet beordra militären sänka en främmande ubåt, och att den som övervägde en kränkning borde ta detta med i beräkningen.²⁸

Sven Andersson hade varit noga med att kommissionen inte skulle utsättas för politiska påtryckningar utan arbeta så konfidentiellt och oberoende som möjligt. Det blev därför aldrig fråga om att kommissionsordföranden skulle ge statsministern möjlighet att genom kontakt påverka innehållet i det kommande betänkandet. Att den inre kontrollen emellertid inte var vattentät framgår av att t.ex. centerpartiledaren Fälldin orienterades i förväg av Andersson, i det uppenbara syftet att pressa kommissionens centerledamot att ansluta sig till majoriteten i frågan om nationalitetsbestämning. Överbefälhavaren Ljung fick redan den 8 mars information om att kommissionens ordförande lutade åt att utpeka Warszawa-pakten och skrev i sin dagbok att försvarsminister Thunborg, som också måste ha varit informerad om dennes tänkande, var oroad över detta och "sa sig skulle tala med Sven Andersson".²⁹ Av allt att döma tycks inget av detta ha läckt till statsministern som föreföll

²⁸ Lennart Ljungs dagbok, 1982-10-22.

²⁹ Ibid. 1983-03-08.

ovetande fram till den 12 april när han preliminärt orienterades av Andersson och den 15 april när försvarsministern gör sin föredragning.

Allt detta sammantaget gör det svårt att i en efterhandsbedömning ansluta sig till kritiken mot regeringens hantering av Ubåtskyddskommissionens betänkande, och förebrå, än mindre klandra, statsministern för hans accept av slutsatserna i vad avsåg nationalitetsbestämningen i betänkandet. Inte minst signalspanningsinformationen som den ursprungligen presenterats hade i praktiken omöjliggjort för regeringen att inta en hållning som hade varit konträr mot kommissionens betänkande.

Däremot finns det anledning att närmare diskutera den nyttillträdande socialdemokratiska regeringens politiska hantering i stort av ubåtskränkningarna. Det framgår av beskrivningen om regeringens problem med Ubåtskyddskommissionens betänkande att den delvis hade tappat kontrollen över frågans bedrivande.

Frågan uppstår då om lämpligheten av att tillsätta Ubåtskyddskommissionen, vilket skedde den 21 oktober 1982, endast två veckor efter regeringstillträdet. Därmed avhände sig regeringen kontrollen av ubåtsfrågan och därmed av den politiska utvecklingen och hanteringen i vad avsåg ett upplevt grundläggande hot mot svensk säkerhet. Det socialdemokratiska partiet hade i septembervalet fått ett tydligt mandat ta över regeringsmakten av en valmanskår som sedan ett par år haft anledning att oroa sig över rapporter om undervattenskränkningar. Varför tog då inte regeringen sitt ansvar och behöll kontrollen av frågan? Denna berörde så fundamentala aspekter på svensk säkerhet som trovärdigheten av den svenska neutralitetspolitiken, utformningen av säkerhets- och försvarspolitik och kanske frågan om den valda utrikespolitikens funktionsduglighet. Statsministern såg undervattenskränkningarna som en följd av det nordeuropeiska områdets ökade strategiska betydelse. Han var väl medveten om den växande spänningen stormakterna emellan "det andra kalla kriget", och hur denna återspeglades på den europeiska scenen, där han för övrigt själv hoppades kunna bidra till att förhindra ett sammanbrott för den av den västtyske förbundskanslern Willy Brandt initierade hårt trängda avspänningsprocessen.

En politiskt sammansatt kommission skulle med nödvändighet bli beroende av det underlag Försvarsmakten skulle förse den med. Därtill måste statsministern ha förstätt att Sven Andersson skulle bli lyhörd mot de militära myndigheterna och att knappast någon

av de övriga ledamöterna skulle kunna inta en mot ordföranden avvikande position eller hårdgranska den militära expertisens bedömning, möjligen med undantag för centerpartisten Lars Eliasson.

Givetvis hade regeringen, om den bibehållit kontrollen över ubåtsfrågan, varit beroende av de militära myndigheterna för sakinformation och professionell analys av kränkningarna. Men det hade ankommit på regeringen att i enlighet med sitt konstitutionella ansvar bedöma och behandla ubåtsfrågan i ett övergripande utrikes- och säkerhetspolitiskt perspektiv. Det borde vara varje regerings skyldighet att hålla fast i frågor som sålunda kan få ett avgörande inflytande på landets förbindelser med främmande makt eller som kan kasta landet in i en kris eller konfrontation, vilket också framgår av Regeringsformen.

Ubåtsfrågan kom att starkt påverka svensk utrikespolitik under 1980-talet och komplicera ett rationellt angreppssätt på säkerhets- och försvarspolitik. Men orsaken till denna bekymmersamma utveckling var inte, som det hävdats, att regeringen anslöt sig till Ubåtsskyddskommissionens slutsatser, utan att statsministern och regeringen avhände sig kontrollen genom att tillsätta kommissionen.

Det måste alltså konstateras att statsministerns och regeringens tillsättande av Ubåtsskyddskommission innebar att regeringen fick svårt att leva upp till sitt konstitutionella ansvar. Den politiska utvärderingen och hanteringen av direkta utmaningar mot landets säkerhet måste vara en regerings huvuduppgift. Regeringen Palme hade i september 1982 fått väljarnas förtroende och skulle, om den behållit kontrollen av ubåtsfrågan, i synnerhet Härshjärdenincidentens tekniska och politiska uppföljning, kunnat leva upp till detta förtroende och det ansvar som åvilade den. Regeringens hantering av ubåtsfrågan i detta tidiga stadium kan sålunda inte karaktäriseras som fullt tillfredsställande.

5 Politisk konfrontation och fortsatta kränkningar

5.1 "Affärerna"

Härsfjärden-incidenten och Ubåtsskyddskommissionens efterföljande utvärdering, i synnerhet dess utpekande av Sovjetunionen blev slutpunkten i den formativa perioden och följdes av *en tid av konfrontation* både utåt gentemot Sovjetunionen och än mer inåt i inrikespolitiken. I det senare avseendet blev den direkta och indirekta följden en rad s.k. affärer¹ vars sakinhåll i efterhand kan förefalla triviala, men vars undertext reflekterade djupgående principiella och politiska motsättningar i synen på svensk säkerhetspolitik. De lämnade också kvar bestående antagonismer i svenskt politiskt liv. I detta sammanhang ankommer det på utredningen att helt kort beröra de affärer som har haft en direkt koppling till ubåtsfrågan.

"Bildt-affären" rörde en kritik från statsminister Palme mot riksdagsman Carl Bildt, tillhörande moderata samlingspartiet, tillika ledamot av Ubåtsskyddskommissionen, för att denne kort efter offentliggörandet i april 1983 av kommissionens betänkande med dess utpekande av Sovjetunionen hade besökt Förenta staterna och att i Washington ha sammanträffat med bl.a. representanter för amerikansk underrättelsetjänst. Palmes kritik som han själv kallade "reprimand" framfördes vid ett sammanträde i Utrikesnämnden den 20 maj 1983.² Carl Bildt uttryckte offentligt sitt missnöje över statsministerns agerande i Utrikesnämnden. I ett unikt offentligt uttalande den 26 maj 1983 av den samlade socialdemokratiska regeringen riktades skarp kritik mot Bildt för vad som regeringen bedömde hade förekommit i form och innehåll under Bildts besök i Washington. Senare, när Carl Bildt kom till tals i konstitutions-

¹ Flera av dessa affärer kommer att belysas utifrån principiella utgångspunkter i den säkerhetspolitiska utredningen som är under beredning parallellt med innevarande utredning.

² Utrikesnämnden 20 maj 1983. Statsminister Olof Palmes uttalanden refererades dagen efter i Dagens Nyheter, 1983-05-21. Carl Bildt svarade följande dag i Dagens Nyheter, 1983-05-22.

utskottet, hävdade han att syftet med resan varit att diskutera de amerikansk-sovjetiska reaktionerna och läget i de olika nedrustningsförhandlingarna, och att syftet alltså inte varit att diskutera ubåtskränkningar.³

Min bedömning av denna politiska kontrovers är att, eftersom det inte förelåg ett vare sig legalt eller formellt förbud om sådana kontakter som Bildt genomfört, frågan om hans resa borde ses som en lämplighetsfråga, där politiska partier kunde ha olika uppfattningar. Statsministern hade dragit slutsatsen att eventuella sovjetiska intrång möjligen kunde ha varit uttryck för sovjetisk misstro rörande stabiliteten och trovärdigheten av den deklarerade neutralitetspolitiken. Efter det att Ubåtsskyddskommissionen i sitt betänkande dels utpekade Sovjetunionen, dels givit förslag till stärkandet av ubåtsskyddet, hade uppgiften att stärka den svenska säkerhetspolitiken blivit tvåfaldig, nämligen att fördjupa neutralitetspolitikens trovärdighet och att bygga upp en robust ubåtsskyddskapacitet. Det senare uppdragets genomförande kunde inledas i relativ politisk enighet medan betydelsen och relevansen av det första blev omtvistad.

För den socialdemokratiska regeringen och i synnerhet för statsministern blev beståndet av den förda neutralitetslinjens trovärdighet det politiska medel som skulle minska det säkerhetspolitiska hotet och frekvensen av sovjetiska ubåtskränkningarna. I detta perspektiv och snart efter framläggandet av kommissionsbetänkandet befarades att en kontakt av en av Ubåtsskyddskommissionens mest prominenta ledamöter med amerikansk under rättelsetjänst skulle försvåra statsministerns politik att stärka neutralitetspolitikens trovärdighet i sovjetiska ögon. Moderata samlingspartiet hade uppenbarligen hyst en annan bedömning av den lämpligaste politiska hanteringen av det uppkomna läget. I efterhand är det svårt att dela regeringens kritik mot Bildts resa, i synnerhet som dess syfte skulle bl.a. ha varit att diskutera amerikansk-sovjetiska förbindelser i det skärpta läge som förelåg i början av 1980-talet, ett helt rimligt skäl. Eftersom grunden för denna tvist avsåg skilda angreppssätt på den politiska uppföljningen av kommissionsbetänkandet finns det liten anledning för utredaren att i efterhand ta ställning i konfliktens formella aspekter.

Kontroversen gav emellertid en tydlig illustration av två distinkt olika svar på den utrikespolitiska utmaning som ubåtskränk-

³ KU 1983/84:30, kapitel 12.

ningarna innebar. Den socialdemokratiska prioriteringen blev sålunda att söka stärka och förtydliga neutralitetspolitiken. Den borgerliga oppositionen och då i synnerhet moderata samlingspartiet, föreföll snarare vilja stärka den svenska säkerhetspolitikens verklighetsförankring genom att tydliggöra hotbilder och skarpere markera värdet i en orientering av och en avstämning med den förmodade kränkande statens ledande opponent.

Denna s.k. Bildt-affär är den principiellt mest intressanta av de många affärerna under 1980-talet. Även om polemiken, liksom en del av de politiska greppen, efter svenska förhållanden blev tämligen hård, alltför hård kan tyckas, bidrog konfrontationen till att lyfta fram de utrikespolitiska vägvalen. Den berörde den grundläggande frågan om neutralitetspolitiken som ett verksamt medel för svensk säkerhet. Om än försiktigt ifrågasatte moderata samlingspartiet om neutralitetspolitiken utgjorde en tillräcklig försvarslinje. Man menade istället att det svenska försvarets förmåga var helt avgörande för den nationella säkerheten. Enligt Carl Bildt fanns det ett systemfel i Sverige syn på Sovjetunionen och så länge detta systemfel fanns skulle Sveriges förmåga att möta hot från Sovjetunionen förbli bristfällig.⁴ Socialdemokraterna vidhöll mot detta att sovjetiska ubåtsintrång tvärtom motiverade en ytterligare betoning av fastheten och konsekvensen i utrikespolitiken och att någon radikal omprövning av säkerhetspolitiken till följd av kränkningarna inte var motiverad. Samtidigt enade sig dock sidorna om behovet av att förstärka förmågan att värna territoriet och avvisa kränkningar genom förbättring av ubåtsjaktsförmågan.

Dessa politiska meningsskillnader kom till förnyad behandling i den s.k. *Ferm-affären*. Denna hade sitt ursprung i de kontakter som Anders Ferm, Sveriges FN-ambassadör, på statsminister Palmes uppdrag tagit efter det att Ubåtsskyddskommissionens betänkande hade offentliggjorts i april 1983. Ferm var sekreterare i Palme-kommissionen eller den Oberoende Kommissionen om Säkerhet och Nedrustning vilken under Palmes ordförandeskap åren 1980 till 1982 hade utarbetat en rapport betitlad *Gemensam Säkerhet*. Ferm hade i New York till den sovjetiske medlemmen av Palme-kommissionen, Georgij Arbatov, chef för USA- och Kanada-institutet vid den sovjetiska Vetenskapsakademien och medlem av kommunistpartiets centralkommitté, framfört klagomål mot ubåts-

⁴ Termen "systemfel" finns beskrivet av Carl Bildt i Svenska Dagbladet, 1983-04-28. Se också Fredrik Braconier & Lars Christiansson, *Vem värnar Sverige?: Striden om säkerhetspolitiken* (Timbro, Stockholm, 1985), s. 33–42 och 185–194.

kränkningarna och bett Arbatov utöva sitt inflytande i Kreml för att få dem att upphöra. Samtidigt hade Ferm pekat på möjligheten av en s.k. back-channel, dvs. en informell och i princip hemlig kontakt för dialog i frågan. Genom denna kanal, föreslog Ferm, kunde svensk militär expertis lägga fram bevis om kränkningar.⁵ (I bilaga 3 återfinns en fullständig version av det s.k. Ferm-brevet. Brevet skickades av Anders Ferm från New York till statsminister Olof Palme i Stockholm och är daterat den 25 maj 1983.)

Ironiskt nog kom tio år senare Carl Bildt som statsminister att återuppliva tanken på expertkontakter i form av de svensk-sovjetiska ubåtskonsultationerna. Fermes samtal med Arbatov redovisades i en korrespondens direkt med statsministern. Oppositionen fångade upp informationer om Fermes aktivitet och hävdade att Ferm mildrat kritiken mot Sovjetunionen för ubåtsintrången. När sakinnehållet i kontakten redovisats reducerades affären emellertid till en diskussion om det formella agerandet.

Trots detta illustrerade Ferm-affären igen djupet i saksäkringarna i fråga om innehållet i utrikespolitiken. Regeringen syntes eftersträva att komma över misshälligheterna med Sovjetunionen och kanske på så sätt minska eller eliminera sovjetiska ubåtsintrången. Den borgerliga oppositionen, och då tydligast artikulert av moderaterna, menade att Sovjetunionens agerande fört Sverige in i en säkerhetspolitisk kris som måste behandlas med fasthet både militärt med förstärkta resurser för ubåtsjakt, om vilket båda sidor var ense, och diplomatiskt, genom kyligare hantering av relationerna med Sovjetunionen. Bildt- och Ferm-affärerna bildar i detta perspektiv något slags antipoder när det gäller Sveriges stormaktsförbindelser. Slutligen, när de inrikespolitiska över- och undertonerna med tiden skärmats av från Ferm-affären, borde Palmes ansträngningar att utnyttja sin personliga kontakt med Arbatov som komplement till de diplomatiska kanalerna för att nå fram med budskap till Kreml snarast lovordas.

En allvarigare kontrovers blev den s.k. *Bodström-affären*, i så måtto att den kulminerade i februari 1985 i ett formellt yrkande i riksdagen om misstroendeförklaring mot utrikesministern i den socialdemokratiska regeringen, Lennart Bodström, från en samlad borgerlig opposition.⁶ Bakgrunden till yrkandet hade varit att

⁵ Rörande den s.k. Ferm-affären se protokoll från utfrågningen i Konstitutionsutskottet, KU 1983/84:30, s. 152ff.

⁶ Rörande den s.k. Bodström-affären se huvudpersonens egna memoarer, Lennart Bodström, *Mitt i stormen* (Hjalmarsen & Högberg, Stockholm, 2000), s. 288-318; samt behandlingen av ärendet i Konstitutionsutskottet, KU 1983/84:30. Se också Bodströms

Bodström vid upprepade tillfällen skulle ha uttryckt tvivel över att sedan Hårsfjärden-incidenten några ubåtsintrång verkligen inträffat. Därvidlag hade Bodström, i jämförelse med övriga regeringsledamöter varit mer frispråkig i sin mot Försvarsmaktens ubåtsrapportering riktade skepticism. Särskilt uppmärksammas blev rapporteringen om vad Bodström skall ha anfört vid en middag i Stockholm med politiska korrespondenter från ledande nyhetsorganisationer. Några av de närvarande korrespondenterna publicerade samstämmiga versioner av hur utrikesministern uttryckt sitt tvivel om rapporterade intrång och hans karaktärisering av all uppmärksamhet som ubåtsjakten fått som "ubåtshysteri".⁷ Bodström själv har mot detta vidhållit att han vid detta och andra tillfällen hävdade att inga kränkningar efter Hårsfjärden-incidenten har kunnat nationalitetsbestämmas och att han inte förnekat att kränkningar av svenskt territorium av främmande ubåtar förekommit.⁸

Man kan i efterhand starkt ifrågasätta om ett så tungt parlamentariskt instrument som den misstroendeförklaring som de borgerliga partierna sökte få till stånd mot Bodström verkligen stod i proportion till utrikesministerns påstådda tillkortakommanden. Därtill kom att sakunderlaget för yrkandet var illa underbyggt och overifierat. Enligt oppositionens yrkande hade utrikesministern genom sina uttalanden tvivel på ubåtsintrången skapat osäkerhet om vilken linje Sverige verkligen höll. Nu avslogs visserligen yrkandet av riksdagens socialdemokrater och kommunister, men kvar stod en fördjupad misstro mellan de politiska blocken. Olof Palme summerade sålunda debatten i frågan med sin deklARATION att broarna hade rivits när det gällde säkerhetspolitiken.⁹

Lennart Bodström skulle möjligen kunna kritiseras av sin egen regering för en del uttalanden av tvivel om omfattningen av ubåtsintrången, och om hållbarheten i nationalitetsbestämningen, just när denna var upptagen med att med noter och demarcher söka nagla fast Sovjetunionen som ansvarig för intrången. Samtidigt måste i rättvisans namn noteras att Bodström inom regeringen redan i oktober 1983 hade ifrågasatt hållbarheten i Ubåtsskyddskommissionens indiciekedja för dess nationalitetsbestämning, en

främsta kritiker i anslutning till denna "affär", Braconier & Christiansson, *Vem värnar Sverige?*, s. 122-128.

⁷ Dagens Nyheter, 1985-02-03; och Svenska Dagbladet, 1985-02-03.

⁸ Lennart Bodström, *Mitt i stormen* (2000), s. 291ff.

⁹ Riksdagen, 1984/85:74, s. 50ff. Debatten hölls den 6 februari 1985.

hållning som sedermera får auktoritativt stöd av 1995 års Ubåtskommission som inte heller accepterar bevisningen för sovjetiska intrång som övertygande.

Den av statsminister Ingvar Carlsson år 1987 inom Statsrådsberedningen tillsatta granskningsgruppen avvisade likaså Försvarmaktens indiciekedja i nationalitetsfrågan i vad avsåg perioden 1982–1987.

Nu gällde kritiken mot Bodström inte enbart frågan om nationalitetsbestämning utan även påståenden om att Bodström skulle ha uttalat tvivel på att ubåtskränkningar efter Hårsfjärden-incidenten överhuvudtaget förekommit, påståenden som Bodström alltid avvisat som osanna. Även härvidlag har resultatet av senare års analys av typljud och kavitationsljud från förmodad ubåt visat att många ljudinspelningar haft naturlig biologisk förklaring, t.ex. som härrörande från minkar och sillstim. Bodströms dåvarande skepticism framstår i dagens ljus som långt ifrån orimlig.

Bodström-affären illustrerar den hårda opposition som Palmeregeringens ansträngningar att återställa neutralitetspolitisk trovärdighet mötte. Utrikesministern var ju näst statsministern ansvarig för att främja dessa strävanden och blev tydligt exponerad i de inrikespolitiska kontroverserna.

5.2 Fortsatta kränkningar

Alltmedan den politiska debattens vågor gick höga fortsatte rapporterna om undervattenskränkningar att strömma in. Redan samma dag som Ubåtskyddskommissionen överlämnade sitt betänkande kom rapporter om observationer i Sundsvallsområdet. För hela år 1983 bedömde Överbefälhavaren att ett stort antal kränkningar ägt rum, med tyngdpunkten på tredje kvartalet.¹⁰ Därtill kom ytterligare ett antal fall som betecknades som möjliga kränkningar. Antalet observationer av ubåtar, ubåtsliknande föremål och av sådana havsfenomen som kunde tyda på närvaro av ubåtar, angavs av ÖB vara stort.

Den svenska politiken hade alltså inte givit det önskade resultatet, dvs. att kränkningarna skulle upphöra. Varken de politiska eller militära åtgärderna hade visat sig verkningsfulla. Politiskt hade grundtanken varit den, att protesterna skulle få den eller de

¹⁰ Fst/Info, *Ubåtsincidenter sommaren 1983*, 1983-09-16; Fst/Info, *Sammanställning ubåtskränkningar hösten 1983*, 1983-12-20. Se också SOU 1995:135, s. 37.

kränkande nationerna, dvs. Sovjetunionen och möjligen andra Warszawa-paktstater, att göra bedömningen att det politiska priset i form av försämrade förbindelser med Sverige inte var värt den förmodade nyttan av fortsatta kränkningar. Antingen överskattade man på svensk sida betydelsen av de egna skarpa politiska reaktionerna, eller så underskattade man den militära nyttan av fortsatta kränkningar. Allt givetvis under förutsättning att Sovjetunionen verkligen var den kränkande parten.

Militärt var målsättningen att de svenska motåtgärderna skulle göra fortsatta kränkningar för riskfyllda. Ursprungligen var förhoppningarna på svensk sida att om en ubåt tvingades upp till ytan och identifierades, detta skulle innebära en så stor politisk nesa för den kränkande makten att kränkningarna skulle upphöra. Med denna logik borde dessa som tidigare påpekats alltså ha upphört redan i och med U 137, återigen under förutsättning att förövaren var densamma. Likväl fortsatte detta att vara den huvudsakliga svenska målsättningen, som präglade tänkandet bakom Notvarps-operationen och hanteringen av Hårsfjärden. På det stadiet hade man heller inte blivit helt varse svårigheterna att tvinga en kränkande ubåt till ytan. Notvarps-operationen präglades uppenbarligen av vissa förväntningar härvidlag, förväntningar som i Hårsfjärden dagarna efter visade sig inte ha grund i verkligheten. När sedan kränkningarna fortsatte fick dessa förväntningar ytterligare skruvas ned.

Målsättningen förblev dock att med s.k. agerandeoperationer typ Notvarp förbättra möjligheterna till resultat. Termen agerandeoperationer är egentligen missvisande. Ubåtsjakt är en reaktiv verksamhet. Vad det egentligen var fråga om var att man på svensk sida skärpte beredskapen vid vissa platser och vid vissa tidpunkter, då man bedömde att sannolikheten för kränkningar skulle vara särskilt stora. Som grund för dessa bedömningar låg vad man uppfattat som mönster i tidigare kränkningar, samt egna övnings- och operationsmönster som ansågs kunna vara av intresse för den kränkande parten. En detaljerad redovisning för och granskning av agerandeoperationer lämnas under avsnittet nedan om 1987 års ÖB-rapport.

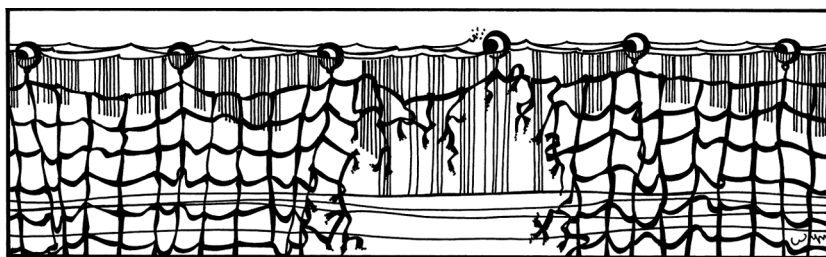
Under första kvartalet 1983 bedömde Överbefälhavaren att kränkningar hade ägt rum vid Mälsten och möjligen också i Hanöbukten. Under andra kvartalet ansågs tre säkerställda kränkningar ha inträffat, varav två i Sundsvallsområdet. För samma period bedömdes det vidare som sannolikt att ett fall inträffat i

Södra Kvarken, förutom flera möjliga kränkningar i bl.a. Stockholms skärgård. Under tredje kvartalet rapporterade ÖB att kränkningar ägt rum i 18 fall, bl.a. i Törefjärden, i Stockholms skärgård, vid Blekingekusten och i Öresund. Bara i september skulle kränkningar ha ägt rum i bl.a. Karlskronaområdet, Stockholms skärgård, utanför Östergötland vid Gotland och vid Norrlandskusten. Under det fjärde kvartalet redovisades två rapporter vilka tolkats som att undervattensverksamhet förekommit i Stockholms skärgård.¹¹

En rapport vari hävdades att främmande dykare uppträtt i anslutning till en kustartillerianläggning i Stockholms norra skärgård blev föremål för en särskild utredning, och incidenterna utanför Sundsvall, i Törefjärden och Karlskronaområdet rönt också stor uppmärksamhet.¹²

¹¹ Ibid.

¹² Fst/Info, *Dykarverksamhet i Stockholms skärgård september 1983*, 1984-05-09; och SOU 1995:135, s. 196–198.

5.3 Sundsvalls-incidenten 1983

Händelseförlopp¹³

Incidenten kan sägas ha börjat med att en främmande ubåt rapporterades ha passerat Södra Kvarken *lördagen den 23 april*. Denna passage rapporterades till militärbefälhavaren i Nedre Norrlands militärområde först torsdagen den 28 april.

Den första observationen i Sundsvallområdet gjordes *onsdagen den 27 april*, då flera personer vid olika tillfällen från E 4-an söder om Sundsvall såg vad som förmodades vara periskop och överdelen av en ubåt. Dessa observationer rapporterades dock inte förrän fredagen den 29 april då massmedia rapporterat om ubåtsindikationer i området.

På kvällen *torsdagen den 28 april* gjorde ett drygt tiotal personer oberoende av varandra observationer av vad dessa bedömde som en ubåt i området. Sammanställs dessa erhålls bilden av en ubåt som förflyttat sig i undervattensläge i leden från Sundsvall. Denna serie av optiska observationer bedömdes av analysgruppen som "möjlig ubåt – ubåt".

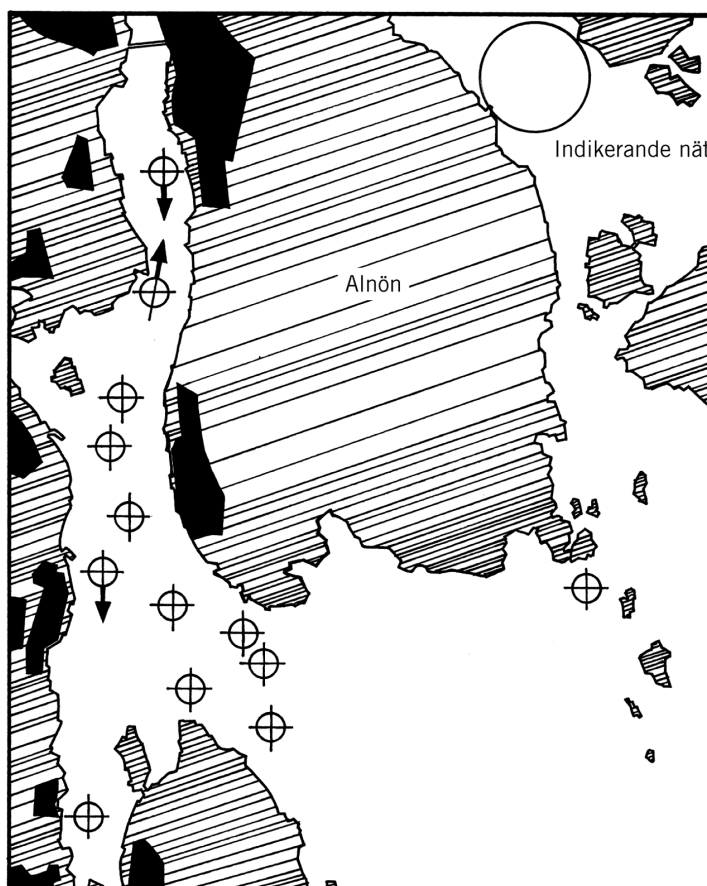
Under *fredagen den 29 april* gjordes ytterligare en optisk observation av "ett rör ca en meter över vattenytan"

I Alnösundet observerades *lördagen den 30 april* under ca en minut ett "rör som rör sig genom vattnet", och kort därefter en tornkam. Denna beskrevs detaljerat av observatören. Några master observerades då icke. Föremålet rörde sig på sydlig kurs. Analysgruppens bedömning av denna observation var att det med stor

¹³ Beskrivningen av Sundsvall-incidenten är baserad på krigsdagböcker, rapporter, utfrågningsprotokoll och interna handlingar. Ambitionen är att i görligaste mån redovisa de resterande källor som går att identifiera i den löpande texten.

sannolikhet var en miniubåt som observerats. Något senare observerades från andra sidan av Alnösundet ett rör, som rörde sig mot strömmen, dvs. på nordlig kurs, och observatören som bara var ca 50 meter från det förmodade periskopet kunde se dess övre böjda del vrida sig.

Under dagarna *den 1–3 maj* gjordes ett antal optiska observationer i området kring Alnön. Mot bakgrund av djupförhållandena bedömdes en av dessa vara en miniubåt.¹⁴

— Observationer kring Alnön under Sundsvall-incidenten.

¹⁴ Enligt ÖB Lennart Ljungs dagbok, 1983-05-03, ringde militärbefälhavaren för Nedre Norrland till Ljung kl. 10.00 samma dag och frågade om han kunde räkna med betydande resursförstärkningar under den närmaste tiden om det skulle behövas. Ljung svarade dock att med tanke på risken för ubåtskränkningar vid andra kustområden så var det för närvarande "inte möjligt eller rimligt att göra en mycket stor kraftsamling till Sundsvalls området, såvida inte en mycket drastisk ändring i hotbilden (skedde)."

Onsdagen *den 4 maj* observerades ett "rör i vattnet" utanför Essvik. Bedömningen var "möjlig ubåt". På kvällen rapporterade minspärrtroppen vid Alnön två optiska observationer. Vid den första siktades ett "rör" och vid den andra två master. Vad som bedömdes vara en ubåt gick nordvärt. En ubåtsjakthelikopter kom snabbt på plats och fick ekokontakt men utan doppler. Föremålet undandrog sig helikoptern genom att öka djupet och lägga sig stilla på botten. Observationerna på kvällen bedömdes av analysgruppen som "ubåt".

Senare på kvällen indikerade två minor i den norra minlinjen i minspärrtroppen nordost om Alnön, varefter minorna avfyrades manuellt.¹⁵ Endast den ena minan detonerade emellertid. Det gjordes inga optiska observationer, ej heller hade någon mina i den södra linjen, som ubåten borde ha passerat innan den nådde den norra linjen, indikerat. Genomförda dykningar efter händelsen visade inte på att någon ubåt passerat. Denna händelse berörs mera i detalj nedan.

Tidigt på morgonen påföljande dag, *torsdagen den 5 maj*, erhöll en helikopter ekokontakt strax norr om den norra minlinjen. En sjunkbomb fälldes mot kontakten. Någon verkan observerades ej, och ej heller påvisade genomförd bottenundersökning att någon ubåt skulle ha befunnit sig där. Ytterligare en sjunkbomb fälldes på morgonen utanför Brämön mot en sonarkontakt som senare klassificerades som "icke ubåt".

Samma dag gjordes vissa optiska observationer i Ångermanälven, som av analysgruppen bedömdes som "möjlig ubåt".

Under lördagen *den 7 maj* gjordes observationer ute i Sundsvallsbukten av "rör" och periskop. Militärbefälhavaren bedömde observationen som "ubåt", och den till området tillförda patrullbåtsdivisionen insattes tillsammans med helikopter. En helikopter fick ekokontakt sydost om Rödön. Kontakten klassificeras "ubåt". Ubåten sökte även denna gång undandra sig jakten genom att öka djupet. En patrullbåt fälldes fem sjunkbomber. Mellan första och andra detonationsuppkastet observerades ett extra annorlunda färgat (luft)uppkok. Någon förnyad kontakt erhöles dock icke. Observationerna bedömdes

¹⁵ Ibid. 1983-05-04. Enligt Ljung ringde Försvarsstabschefen kl. 20.00 på kvällen den 4 maj och meddelade att militärbefälhavaren för Nedre Norrland nu begärt rätt att vid behov utlösa minorna. Eldtillstånd beviljades genast av ÖB under förutsättning att "normala säkerhetsåtgärder" vidtogs. Cirka en timme senare tog Försvarsstabschefen återigen kontakt med ÖB och rapporterade att två minor hade utlösts nordost om Alnön (senare analys visade dock att endast en mina detonerat, se huvudtexten).

som "möjlig ubåt – ubåt". Senare samma dag fick en helikopter en ny ekokontakt sydost om Rödön. Sex sjunkbomber fälldes av en patrullbåt. Efteranalysen visade att ekot var ett botteneko (tvär klippkant).

Söndagen den 8 maj rapporterades en ubåt passera Grundkallen i Södra Kvarken.

Tisdagen den 10 maj trappades verksamheten ner och tillförda förband beordrades återgå.

Utanför Höga kusten gjordes under tiden *torsdagen den 12 maj* till *tisdagen den 17 maj* ytterligare några optiska observationer. Vid en av dessa observerades vid fyra tillfällen tornkam och periskop på några meters håll. Denna observation bedömdes som "ubåt".

Fredagen den 20 maj togs det indikerande ubåtsnätet som utlagts vid Alnön – Granön upp. Nätet visade sig ha ett stort hål med avslitet tågvirke i nätets underkant. Militärbefälhavaren ansåg att denna skada endast kunde ha åstadkommit av en ubåt.

Minsprängningen onsdagen den 4 maj

Minspärtruppen hade bemannats den 28 april. Eldtillstånd var då ej givet och man hade således endast bevakningsuppgift. Av skäl, som inte framgår av den utredning som Chefen för marinen beordrat, tog den personal, som lämnade minstationen den 1 maj, med sig de tekniska beskrivningar, protokoll över minornas status, krigsdagbok och andra väsentliga handlingar. Den officer som på kvällen den 4 maj kom att föra befälet hade tidigare varit vid troppen endast tillfälligt. Strax före kl. 20.00 fick han på radio order från KA 5 i Härnösand att lämna den dykarverksamhet som han ledde, och omgående bege sig till minstationen.

Väl framme vid minstationen fick han per telefon av chefen NK/KA 5 personligen order om eldtillstånd "spräng manuellt vid dubbel indikering!". Officeren hade bara varit i stationen i ca 18 minuter, när han kl. 20.30 erhöll den första enkla indikeringen i den norra minlinjen. Först indikerade en mina och omedelbart därefter en andra mina. Troppchefen hann endast kontrollera att ytan var fri från fartyg och båtar, innan samma minor indikerade på samma sätt igen. Han hade således fått en helt normal dubbelindikering i två minor, varför han avfyra manuellt. Efter några sekunder uppfattade han en helt normal sprängning. Då båda minornas säkringar hade utlösts, antog han att båda

minorna detonerat. Så var dock ej fallet; endast en mina sprängdes. Någon indikation i den sydliga minlinjen erhöles inte.

Av det protokoll över minornas status, vilket skulle ha funnits i minstationen, framgår att bl.a. de nämnda minorna inte hade godtagbara mätvärden vid senaste mättillfälle, som var så sent som den 30 april.

Den av Chefen för marinen beordrade utredningen av denna händelse visade på flera tekniska fel vad avsåg det sätt på vilket minspärrens olika komponenter sammankopplats. Vidare avslöjade genomförda dykningar att en kabel klämts av något flera ton tungt föremål, så att minor var satta ur funktion. Militärbefälhavaren framför i sin rapport till ÖB, att denna skada kan ha uppstått genom att kölen på en miniubåt pressat mot kabeln.

Vidare upptäcktes att två minor försvunnit från den ena minlinjen. En av dessa minor hade legat mitt framför den sprängda minan, varigenom en minfri rädda skapats genom de båda minlinjerna. Dessa två minor försvann någon gång mellan mars och september 1981, respektive mellan april 1982 och april 1983.

Militärbefälhavarens och analysgruppens redovisade erfarenheter och kommentarer¹⁶

Under Sundsvall-incidenten mottogs omkring 250 rapporter. Analysgruppens bedömning var att endast ca 5 procent av dessa kunde hänföras till främmande ubåtsverksamhet. Att så många rapporter inkommit kan delvis bero på att i själva Sundsvallsbukten mynnar de stora älvarna Ljungan och Indalsälven, som under lång tid nyttjats för timmerflottning. Norr om bukten rinner Ångermanälven ut i Bottenhavet. Drivande stockar, sjunktimmer och s.k. ”dykare” – stockar, som tidvis kan flyta upp från botten för att sedan åter sjunka – förekommer därför i avsevärd omfattning. Härtill kommer mängder av föremål som med värfloden förs ut i havet.

Under incidenten bärgades två attrapper föreställande ubåtsperiskop, vilka bedömdes hade orsakat ett stort antal rapporter.

Analysgruppen anmälde i sin rapport att två märkliga indikationer i området runt Skallanskär, väster Åstön, ej kunnat förklaras. Vid detta skär upptäcktes med bottenkartograferings-

¹⁶ Rapport från militärbefälhavarens i Nedre Norrlands militärområde till ÖB; samt Marina Analysgruppens rapport till ÖB rörande Sundsvalls-incidenten, 1983-05-31.

hydrofon ett antal föremål med 2–3 meters diameter, vilka senare ej kunnat återfinnas. Cirka 250 meter norr om skäret erhöll ett inhyrt malmprospekteringsflygplan ett magnetiskt utslag. Vid senare flygning erhöles ej detta medan övriga utslag enligt tidigare kartläggning återkom.

Om den indikation av en ubåt som passerade Södra Kvarken den 8 maj var en utpassage och indikationen i samma område den 23 april var en inpassage i Bottenhavet och det var samma ubåt som indikerades, hade denna uppehållit sig i området under 15 dygn.

Analysgruppen bedömde sammanfattningsvis att en stor ubåt och en miniubåt hade opererat i Sundsvallsområdet mellan den 26/27 april och den 6/7 maj. Den optiska observationen den 17 maj utanför Norra Ulvön var dock så tydlig, att det enligt analysgruppen uppenbarligen funnits en [mini]ubåt även där.

Ifråga om vapeninsatser framhöll analysgruppen att sjunkbomber måste fällas i stora fält om de skall ha någon verkan. Fält om några få sjunkbomber gav ej mer än liten träffsannolikhet. Minsta insats borde vara betydligt större fält, vilket krävde att flera enheter måste passera i bredd över den anfallna ubåten.

Man pekade också på osäkerheten i de fasta minsystemen. Mineld var ett stort potentiellt hot mot en främmande ubåt. Visade det sig att de kontrollerbara minornas funktion var osäker fanns risk att detta hot försvann. Förtroendet för minsystemet hos politiker och allmänhet liksom inom Försvarsmakten måste bibehållas. Analysgruppen föreslog därför, i avvaktan på den tekniska utredningen av mineringarna att mineld skulle insättas endast då ubåt eller del av siktats optiskt, eller att "ubåt" hade indikerats av två olika system innan mineld insätts.

I analysgruppens rapport pekades också på brister i sekretessen, t.ex. spreds information om att en ubåt indikerats passera Södra Kvarken den 23 april till en stor krets. Denna information bedömdes som känslig. Även massmedia fick sekretessbelagd information eller visade bilder från hemliga anläggningar. Media offentliggjorde fortlöpande av militära myndigheter vidtagna åtgärder, exempelvis var ubåtsnät utlades.

Utredarens bedömning

Sundsvalls-incidenten är intressant av flera skäl, bl.a. därigenom att det fanns ett stort antal personer som oberoende av varandra sett föremål, som bedömts vara (mini)ubåt.

Att två minor i en av de fredsutlagda mineringarna i Sundsvallsområdet vid två olika tillfällen förvunnit är anmärkningsvärt. Det skulle möjligen kunna bero på att någon velat skapa en minfri väg in i det skyddade området innanför Alnö. En annan anledning kan vara att minorna tagits i underrättelsesyfte för att utröna hur mintypen fungerar.

Den rapport om att en ubåt skulle ha passerat Södra Kvarken lördagen den 23 april som inte vidarebefordrades till militärbefälhavaren förrän flera dagar senare kom troligtvis från kustbevakningen. Den bästa leden för en ubåt som i undervattensläge vill gå upp i Bottenhavet går på finskt territorium. Omedelbart öster om den finska fyren Märket går en djup och rak ränna genom vilken en ubåt utan större navigatoriska problem kan passera. Om en ubåt gått den vägen kränktes såväl finskt territorium som Ålandskonventionen.

Den hydrofonbojgrupp som upprättades under Hårsfjärden-incidenten hade transporterats till Grundkallen och grupperats i själva fyren för att därifrån spana mot eventuellt passerande ubåt. Det var således därifrån som rapporten om en passerande ubåt söndagen den 8 maj erhöles. Ljuden inlyssnades uppenbarligen i endast en boj, och därmed kunde förflytningsriktningen inte bestämmas. Bandet analyserades sedan på Berga varvid man ansåg sig kunna konstatera att ubåten framdrevs med två propellrar. Av okänd anledning har denna bandinspelning inte gått att återfinna. Detta förstärker intrycket av att hanteringen av dylika band (jfr Hårsfjärden) lämnade en del i övrigt att önska.

Beträffande vapeninsatserna kan noteras att Analysgruppen i sin efteranalys åter konstaterade att insatserna varit för små, vilket var en slutsats till vilken likaså Grandin-gruppen om Hårsfjärden anslutit sig till. Fält om ett fåtal sjunkbomber ger låg träffsannolikhet. Sjunkbomber borde fällas i stora fält för att verkan skall kunna uppnås.

Analysgruppens förslag att mineld, i avvaktan på teknisk utredning om mineringarna, skulle insättas endast då ubåt siktats optiskt, eller då det fanns indikationer i två olika system, grundade sig på osäkerheten om minornas funktion. Detta förslag kom att

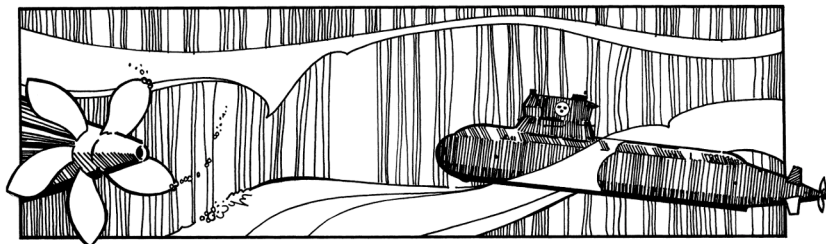
ligga till grund för Chefens för marinen mera skärpta kriterier för klassificering av ubåtsindikationer och insats av mineld.

Resonemanget rörande vikten av att förtroendet för de fasta mineringarna ej undergrävdes genom minsprängningar på osäkra grunder är förstaeligt. Reaktionerna i media efter de resultatlösa mindetonationerna under Hårsfjärden-incidenten manade till viss återhållsamhet, dvs. att enbart insätta mineld mot säker ubåt, till dess att problemen med falskindikeringar lösts. Detta tog några år.

Erfarenheterna från ubåtsincidenterna från 1980 och fram till maj 1983, särskilt dem i Hårsfjärden och Sundsvall, visade på att verkan av en enskild sjunkbomb var i det närmaste försumbar, för såvitt inte sjunkbomben detonerade i målets omedelbara närhet. För att uppnå en rimlig träffsannolikhet måste sjunkbomber fällas i fält.

Ifråga om de kontrollerbara minorna var situationen den motsatta. Osäkerheten om indikeringsorganens funktion och känslighet för inre och yttre störningar motiverade krav på indikation i två av varandra oberoende system för att mineld skulle få utlösas. Å andra sidan fanns inga andra restriktioner än att ytan skulle vara fri. Denna restriktiva inställning till utnyttjande av minor hade sannolikt sin grund i att såväl ÖB som fackmyndigheten Chefen för marinen – som en erfarenhet från incidenterna – ville undvika att massmedia skruvade upp stämningarna. Sprängning av en mina uppfattades av media, och kanske allmänheten, som en kraftigare och mera anmärkningsvärd vapeninsats jämfört med sjunkbombfällning, som nog allmänt associerades med ubåtsjakt.

Därmed hade alltså erfarenheterna från Hårsfjärden- och Sundsvall-incidenterna lett till slutsatsen att å ena sidan användningen av sjunkbomber borde utökas, eftersom dessas effekt inte var tillräcklig om de inte fälldes i salva, medan å andra sidan användningen av minor tills vidare borde begränsas i avvaktan på att de fasta minsystemens funktion blev kontrollerad, eftersom effekten av en mina kunde uppfattas som alltför kraftig. Detta dilemma belyser på ett pedagogiskt sätt den svenska ubåtsjaktens svårigheter och parametrar.

5.4 Händelserna i Karlskrona-området februari – mars 1984 ("Karlskrona 2")

Händelserna i Karlskrona-området under första kvartalet var svårtolkade och kom att efterlämna flera obesvarade frågor under den långa tid som undervattensverksamheten anses ha pågått.

Bakgrund

Under andra halvåret 1983 liksom under januari 1984 hade det i Karlskrona-området förekommit ett antal indikationer på främmande undervattensverksamhet. Även om en del av dessa hade betydande substans, ledde de inte till några mera omfattande beredskapshöjningar och ubåtskyddsaktiviteter.

Händelseförlopp¹⁷

På kvällen torsdagen den 9 februari erhöles vid två tillfällen utslag på en av spanings slingorna i huvudinloppsleden till Karlskrona.¹⁸ Två timmar senare observerades kortvarigt två radarekon på Yttre

¹⁷ Beskrivningen av ubåtskränkningarna i Karlskrona våren 1984 är baserad på krigsdagböcker, rapporter, utfrågningsprotokoll och interna handlingar. Ambitionen är att i möjligaste mån redovisa de resterande källor som går att identifiera i den löpande texten.

¹⁸ SOU 1995:135, s.163. Ubåtskommissionen (SOU 1995:135) har behandlat händelserna i Karlskrona i februari-mars 1984 på s.162-171. Här görs referenser till utredningen ledd av konteramiral Christer Kierkegaard, vars arbete inriktades på att försöka klargöra om och i vilken utsträckning främmande verksamhet ägt rum, samt att granska lämpligheten i de egna insatserna. *Rapport avseende främmande undervattensverksamhet i Karlskrona-området februari-mars 1984*, daterad 1984-05-03 (öppna versionen). Rapporten benämns härnäst Kierkegaard-rapporten.

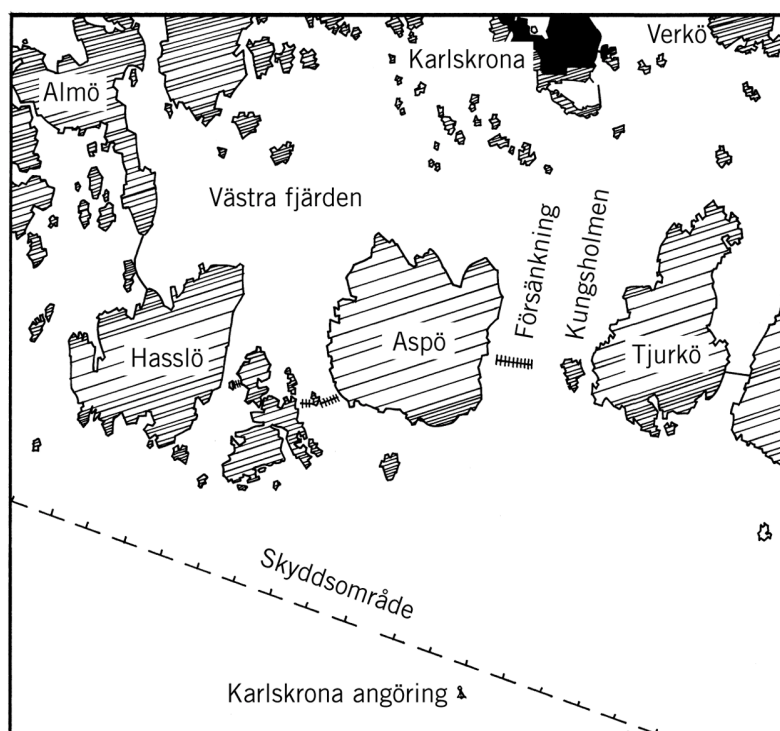
redde, vilka förflyttade sig med låg fart. Dessa senare bedömdes som "icke ubåt", medan slingutslagen bedömdes "möjlig ubåt". Indikationerna ledde till beslut om insats med beredskapsfartyg, bemanning av minspärrtroppen i Kungsholmsgattet, m.m. Detta blev inledningen till en av de längsta ubåtsincidenterna under 1980-talet. Senare framkom, då incidenten uppmärksammats i media, att befälhavaren på ett vid Gränges-kajen på Verkö förtöjt fartyg redan vid 17-tiden observerat vattenrörelser "som av en bogpropeller" vid denna kaj. På östra fjärden utlagda fisknät visade sig också ha trasats sönder.

Verksamheten under de därpå följande dygnet syftade till att få klarhet huruvida en främmande ubåt hade trängt in i "Karlskrona-bassängen" dvs. vattenområdet innanför öbarriären. Spärning med indikerande nät och/eller optisk övervakning av de mindre sunden in till området beordrades. Analysgruppen fick order av Chefen för marinen att bege sig till Karlskrona.

Påföljande dag erhöles åter slingutslag i Kungsholmsinloppet. Bedömningen av detta växlade mellan "ubåt" och "möjlig ubåt". Militärbefälhavaren beslutade att man genom utökad spaning skulle söka klarhet i huruvida en främmande ubåt tagit sig in i Karlskrona-bassängen. Kustartilleriförsvaretschefen bedömde att två miniubåtar fanns innanför öarna medan en stor ubåt uppehöll sig strax utanför Kungsholmsgattet. Länsstyrelsen informerades om situationen.

Överbefälhavaren medgav att mineld fick utnyttjas för att tvinga en främmande ubåt att inta övervattensläge, förutsatt att kompletterande indikation av annan typ än magnetisk erhållits, dvs. i enlighet med rekommendationerna efter Sundsvalls-incidenten. Order om insats av mineld kunde enligt militärbefälhavaren dock endast beslutas av honom eller milostabschefen personligen.¹⁹

¹⁹ ÖB Lennart Ljungs dagbok, 1984-02-12.

Västra delen av Karlskronabassängen.

På förmiddagen *lördagen den 11 februari* upptäcktes bottenpår på östra fjärden, sedan ännu en fiskare funnit sina nät sönderrivna. Dessa händelser bedömdes sammantagna som en bekräftelse på att främmande undervattensverksamhet pågick, eller hade pågått, i Karlskrona-bassängen. Sedan ytterligare resurser tillförts beslutade militärbefälhavaren på eftermiddagen att verksamheten nu skulle trappas upp, en "låg profil" skulle inte längre tillämpas. I Karlskrona-bassängen befintlig främmande ubåt skulle inringas. Ordern innefattade också att de båda lägre regionala cheferna i Karlskrona skulle samgruppera på örlogsbaschefens stabsplats. ÖB beslutade om utökning av de typer av vapen, som fick användas för att tvinga främmande ubåt att inta övervattensläge.²⁰

²⁰ Ibid.

Under *söndagen den 12 februari* inrapporterades den första observationen av främmande dykare.²¹

Militärbefälhavarens bedömning på eftermiddagen *måndagen den 13 februari* var att främmande ubåt, som kunde ha varit inne i Karlskrona-bassängen den 9–10 februari, troligen hade lämnat området. Inriktningen var därför att avbryta operationen på kvällen nästa dag. Fortsatt bevakning skulle ske av främst Kungsdjupet.

Överbefälhavaren redovisade *tisdagen den 14 februari* samma värdering som militärbefälhavaren. Dock ville ÖB att resurser för vapeninsats skulle finnas beredda fram till den 20 februari.

På eftermiddagen fick såväl en helikopter som fartyg sonarkontakter på Yttre redden, och under relativt kort tid fälldes 14 sjunkbomber mot vad som bedömdes vara en miniubåt.²² Efteranalysen visade dock att såväl helikopterns som patrullbåtarnas aktiva sonarkontakter orsakats av andra jagande enheter (s.k. andrasvepsekon). Genomförda dykningar på platsen för dessa vapeninsatser påvisade emellertid bottenmärken, vilka ansågs bekräfta att främmande ubåt uppträtt i området.

Vid Hasslö-bron gjordes under eftermiddagen vissa optiska observationer tydande på främmande dykare varvid handgranater och chockladdningar kastades i vattnet.²³

Sent på kvällen insatte en patrullbåt i samverkan med helikopter anfall mot en kontakt vid Verkö varvid åtta sjunkbomber fälldes. Klassificeringen ändrades följande dag från "möjlig ubåt" till "icke ubåt".

Militärbefälhavaren bedömde nu att en eller flera miniubåtar fanns innanför öbarriären, samt att dessa skulle kunna försöka att i skydd av mörkret löpa ut via Kungsholmsgattet eller Djupasund. Samtliga inlopp till Karlskrona-bassängen skulle därför hållas spärade och spaningsverksamheten kraftsamlas inomskärs. Operationen, som nu hade utökats betydligt, skulle kunna pågå i minst tio dygn.

Mitt på dagen *den 15 februari* observerades nordost om Hasslö (utanför Karlskrona-bassängen) under ca en halv minut två ubåtsmaster under rörelse.²⁴ Dessa var av samma utseende, som observe-

²¹ Ibid. Se också generaldirektör Göran Steens utredning av de optiska observationerna under incidenten, som bland annat innehöll rapporter om främmande dykare. Rapport över utredning angående händelser i Karlskrona skärgård 1984-02-12–03-04, Utredning ledd av generaldirektören i statens haverikommission förre hovrättslagmannen Göran Steen, avgiven 1984-04-26. (hädanefter benämnd Steen-rapporten, 1984-04-26).

²² Lennart Ljungs dagbok, 1984-02-14.

²³ Steen-rapporten, 1984-04-26.

²⁴ Ibid.

rats vid två tillfällen under Sundsvall-incidenten våren 1983. Denna observation bedömdes "ubåt". En utanför skärgårdsområdet spanande svensk ubåt inlyssnade under eftermiddagen vissa sonareffekter som klassificerades "möjlig ubåt".

Påföljande dag fick den svenska ubåten på nytt kontakt med en främmande ubåt på svenskt territorialhav väster om Utklippan. Kontakten varade i en lång stund, och bedömdes som "möjlig ubåt". Inomskärs erhöles sydost Saltö en sonarkontakt, bedömd "ubåt -".

Överbefälhavaren beslutade att vapenmakt fick insättas utan föregående varning även inom territorialhavet utanför Karlskrona skärgård.²⁵ Spärrandet av samtliga större in- och utlopp till/från Karlskrona-bassängen med nät eller minor slutfördes denna dag. Nätspärrarna kompletterades sedan successivt med minor eller chockladdningar.

Analysgruppen, som dagen innan underställts örlogsbaschefen, sammanfattade *fredagen den 17 februari* perioden från incidentens början med att konstatera att med stor säkerhet en ubåt inlöpt via Kungsholmsgattet den 9 februari. Två indikationer med stor substans gjordes inomskärs nordost Hasslö och sydost Saltö den 15 respektive 16 februari. Vidare hade två indikationer med relativt stor substans gjorts vid broarna över Djupasund respektive mellan Almö och V. Hästholmen den 12 och 14 februari. På territorialhavet utanför Blekinge-skärgården hade en konventionell ubåt indikerats under den 15 och 16 februari.

Lördagen *den 18 februari* erhöles ett antal nya indikationer. På eftermiddagen observerade ett antal av varandra oberoende personer från två olika platser, under ca 15 minuter två ubåtsmaster strax utanför Grängeskajen på Verkö. Observationen bedömdes "möjlig ubåt +".

På territorialhavet sydväst om Utklippan inlyssnade svensk ubåt under en dryg halvtimme sent på kvällen en snorklande ubåt, som bedömdes framdrivas med en fembladig propeller. Efter midnatt kunde denna kontakt på nytt följas i en knapp timme.

²⁵ Lennart Ljungs dagbok, 1984-02-15. Ljung konstaterade, i samråd med försvarsminister Anders Thunborg, "att det inte var möjligt att försöka att lägga någon form av stor återhållsamhet över de vapeninsatser som på låg nivå uppfattades som mycket berättigade." Alternativet var att förbjuda insatser annat än i mycket speciella fall, menade Ljung, och ett sådant "förbud skulle med säkerhet komma att åstadkomma mer negativ verkan än vad den nuvarande vapeninsatsen [kunde] komma att göra."

Under de kommande dygnet erhöles ett antal indikationer med varierande substans. Bland annat gjordes optiska observationer av föremål och av vad som bedömdes vara ubåtsmaster.

På militärbefälhavarens begäran och efter erforderliga samråd utfärdade Länsstyrelsen *söndagen den 19 februari* förbud dels att vistas i eller passera vattenområdet mellan Aspö och Tjurkö, dvs. Kungsholmsgattet²⁶, samt förbud att bedriva icke-militär dykning i hela Karlskrona skärgård.²⁷ En rörlig kontrollerbar minering utlades vid Hasslöbron.

Under *måndagen 20 februari* infördes sjötrafikreglering innebärande att örlogsbasens tillstånd krävdes för fartygsförflyttningar inom området. När civila fartyg skulle löpa in till eller ut ur Karlskrona-bassängen genom Kungsdjupet vidtogs särskilda åtgärder för att kunna indikera om en undervattensfarkost samtidigt sökte passera Försänkningen. Befintliga system medgav inte en absolut kontroll av att så ej skedde.

Dagen därpå beslutade militärbefälhavaren att operationen skulle pågå med oförändrad intensitet till den 2 mars, eventuellt längre. Innanför öbarriären befintlig ubåt skulle tvingas till röjande förflyttningar genom våra aktiva åtgärder. Denna dag redovisade analysgruppen bedömningen att två miniubåtar uppehöll sig i Karlskrona-bassängen. Det kunde också finnas en dykarfarkost i området. Länsstyrelsen utsträckte det tidigare förbudet till att gälla hela Karlskrona-bassängen.²⁸

På morgonen *torsdagen den 23 februari* fick en ubåtsjaktutrustad helikopter upprepade sonarkontakter på Karlskrona yttre redd. Kontakterna bedömdes "möjlig (mini)ubåt". Något senare observerade ett antal personer olika vattenrörelser samt ett ovalt långt svart föremål på nordlig kurs väster om Saltö. Observationerna bedömdes först som "ubåt", men visade sig efter utfrågning och kontroll med kanotklubben ha varit en kanotist. Under kvällen gjordes ytterligare observationer i Kungsdjupet. Bland annat dessa observationer ledde till bedömandet att ett utbrytningsförsök kunde vara nära förestående.

På eftermiddagen *fredagen den 24 februari* sprängdes en mina i den minlinje, som var utlagd tvärs huvudfarleden in till Karlskrona, efter upprepade slingutslag och inlyssnad sonareffekt. Man erhöles dock inte något resultat av vapeninsatsen.

²⁶ Med stöd av kungörelsen 1964:810.

²⁷ Med stöd av skyddslagen, 1940:358, och bevakningskungörelsen, 1940:383.

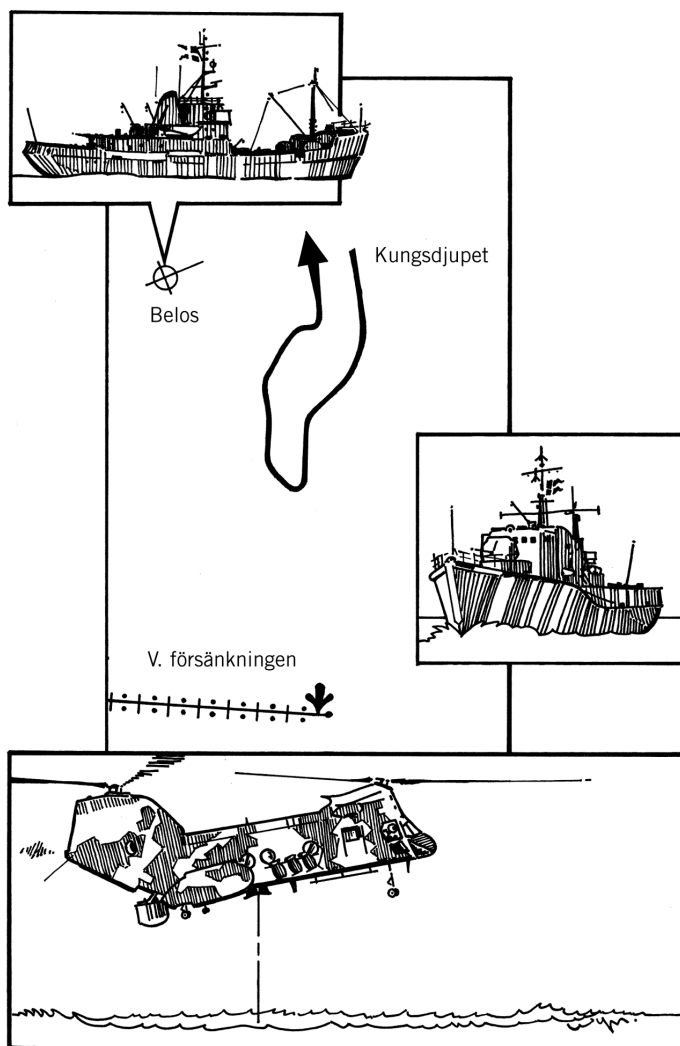
²⁸ De utfärdade förbuden upphävdes den 19 mars 1984.

Ubåtsbärningsfartyget Belos, som sedan den 18 februari låg till ankars innanför försänkningen och spanade med sin högfrekvenssonar, fick inte heller kontakt med någon "utbrytande" ubåt eller undervattensfarkost.

I Bollösund observeras vid två tillfällen med en knapp timmes mellanrum tidigt på morgonen *lördagen den 25 februari* ett föremål, vilket bedömdes som möjlig dykarfarkost. Föremålet observerades utpassera mellan strandkanten och det nät som fanns utlagt i sundet. Eld öppnades med handeldvapen.

På eftermiddagen erhöll Belos sonarkontakter norr om försänkningen. Även slingutslag erhöles. Indikationerna bedömdes "möjlig ubåt". Sedan ett litet radareko upptäckts i närheten av Karlskrona angöringsboj fick en av de insatta ubåtsjakthelikoptrarna sonar-kontakter i området. Den slutliga bedömningen av dessa blev emellertid "icke ubåt".

På *söndagen den 26 februari* gjordes ett antal observationer kring Hasslöbron, såväl optiska som med sonar. Mot några av dessa kontakter kastades handgranater. Handgranater kastades även på flera andra platser, bl.a. i Bollösund, där "möjliga dykare" observerats. Misstänkt dykarverksamhet vid Kungsholmen föranledde förnyad vapeninsats sent på kvällen då en chockladdning sprängdes. Någon verkan av dessa vapeninsatser kunde icke observeras.

Händelsen den 26 februari i Kungsdjupet.

På eftermiddagen fick Belos kontakt med vad som först bedömdes vara en undervattensfarkost, som med $\frac{1}{2}$ –1 knops fart uppfattades gå innanför försänkningen på sydlig kurs mot utloppet. Denna indikation blev inledningen till en av de mest spektakulära och omskrivna händelserna under hela incidenten. Tre minuter senare erhöles utslag i den norra slingan. Indikationerna pekade mot att en

miniubåt var på väg ut genom Kungsholmsgattet. Tillkallad ubåtsjakthelikopter kom snabbt på plats och kunde inom mindre än en halvtimme från den första indikationen sänka ner sin sonardom strax utanför försänkningen och börja spana med aktiv sändning. Helikoptern fick emellertid ingen kontakt av den typ som rapporterats av Belos. På sin sonar såg Belos att ekot girade nordvärt. Bedömningen gjordes att den förmodade undervattensfarkosten uppfattade att helikoptern spanade aktivt med sin sonar, varför den girade nordvärt och ånyo passerade den norra slingan på väg in i Karlskrona-bassängen. Belos kunde hålla kontakten under ytterligare några minuter. Minsveparen Styrso fick något senare två ekon på sin högfrekvenssonar. Det ena klassificerades "möjlig ubåt", det andra var något större och mera diffust i kanterna. Det senare ekot bedömdes som fiskstim eller möjligen skenmål. Under några minuter fick Belos på nytt kontakt. Nu befann sig den befarande undervattensfarkosten något längre norrut, men alltså på nordlig kurs. Efter några minuter tappade Belos kontakten.²⁹

Att någon vapeninsats inte genomfördes berodde på att helikoptern inte fick kontakt och därigenom inte kunde dirigera vapenbärande fartyg till insats. Denna kontakt klassificerades/bedömdes inledningsvis som "ubåt (liten undervattensfarkost)", men efter noggrann efteranalys av hela händelsen ändrades bedömningen till "möjlig miniubåt".

Söndagens händelser föranledde militärbefälhavaren att *måndagen den 27 februari* göra följande bedömning:

- Minst en miniubåt hade sedan den 9 februari befunnit sig i Karlskrona-bassängen. Dennes uthållighet antogs medge att miniubåten kunde operera ytterligare en tid. Den skulle troligen försöka ta sig ut via Kungsdjupet vid lämpligt tillfälle. Även om det inte bedömdes sannolikt kunde en miniubåt ha utlöpt via Kungsdjupet sent på kvällen den 26 februari.
- Händelserna i Bollösund kunde ha indikerat utpassage av dykare på undervattenstransportmedel natten den 25–26 februari.
- Konventionell ubåt hade vid flera tillfällen indikerats på territorialhavet söder om Karlskrona skärgård.

Tidigt på morgonen *onsdagen den 29 februari* observerade militär personal från Stumholmen ett rörligt föremål nordost om ön, dvs.

²⁹ Kierkegaard-rapporten.

alldeles utanför Karlskrona. Senare på morgon mottogs en ny ÖB-order av vilken framgick att operationen med tillgängliga resurser skulle genomföras kraftfullt fram till preliminärt den 9 mars. Senare på dagen indikerades ånyo en ubåt på svenskt territorium sydväst om Utklippan.

På kvällen observerades dykare kliva upp ur vattnet vid Almö. Insatt spårhund följde spåret, som försvann i strandkanten. En dryg timme senare observerades verksamhet vid Hasslö-bron, vilket föranledde vapeninsats i form av handgranateld. Något resultat av denna kunde dock inte observeras.³⁰

Under de kommande veckorna inrapporterades vid ett stort antal tillfällen att dykare eller andra tecken på främmande undervattensverksamhet observerats. Vapeninsatser i form av finkalibrig eld, handgranater och chockladdningar gjordes många gånger i samband härmed. Några av dessa händelser redovisas i det följande.

Natten till *torsdagen den 1 mars* körde minsveparen Svartlöga på ett okänt föremål mellan Ivö och Tromtö. Vattendjupet på kollisionplatsen var sju meter. Händelsen bedömdes som "möjlig ubåt", men visade sig ha varit en stock.

I Kungsdjupet fick Belos vid den norra spanings slingan åter en kontakt, som klassificerades "möjlig ubåt". Under den därpå följande halvtimmen indikerades sändning samt förbryllande indikationer i vissa slingor i Kungsdjupet. Dessa bedömdes ha åstadkommits genom manipulation.

På svenskt territorialhav sydsydväst om fyren Gåsfeten, belägen utanför inloppet till Ronnebyhamn, rapporterade en fiskare vid 17-tiden en observation av övre delen av tornet på en främmande ubåt. Denna observation bedömdes som "ubåt". En och en halv timme senare fick en helikopter sonarkontakt med en "möjlig ubåt" närmare kusten i samma område.

Tidigt på morgonen två dagar senare fick en helikoptergrupp kontakt med ett som "ubåt" klassificerat eko i samma område. Klockan 6.10 fälldes en sjunkbomb mot ekot sedan den antagna ubåten varnats med knallskott. Sjunkbomben, som fälldes som "förstärkt varning" detonerade dock inte. Till följd av drivmedelsbrist måste helikoptrarna avbryta kort därefter. Vid nästa helikopterföretag i området, som inleddes ca 45 minuter senare, erhöles ingen kontakt. Efteranalysen resulterade i att kontakten bedömdes "ej ubåt".

³⁰ SOU 1995:135, s. 168f.

Sent på kvällen inträffade ett tillbud då en patrullbåt var nära att utsättas för vådabeskjutning med handeldvapen från en observationsposter i land.

De många indikationerna på främmande dykare och till dessa kopplade vapeninsatser föranledde militärbefälhavaren att begära Överbefälhavarens tolkning vad avser bruk av vapenmakt mot dykare. Överbefälhavaren beslutade att främmande dykare, som uppträder i vattnet eller på stränderna i anslutning till område där dykeriförbud råder skulle betraktas som utländsk militär personal och förutsättas bedriva verksamhet som tyder på fientlig avsikt.³¹ Vapenmakt utan föregående varning skulle således tillgripas. På landområdet i övrigt och i tveksamma fall skulle varning avges.³²

Vid middagstid rapporterade egen ubåt att den under en längre tid med passiv sonar hållit kontakt med "möjlig ubåt" på territorialhavet i området söder om Gäsfeten.

Måndagen den 5 mars erhöles utslag i två av slingorna i Kungsdjupet. De klassificerades "möjlig ubåt". Handgranater kastades mot förmodad dykare vid Björkeskär sydväst om Almö. Fyra chockladdningar fälldes mot ubåtsliknande föremål på Tummafjärden öster om Almö. Finkalibrig eld gavs i samma område mot vad som senare konstaterades ha varit fåglar.

Som en följd av de upprepade ubåtsindikationerna utanför Karlskrona-skärgården genomfördes en kraftsamlad fri ubåtsjakt under *tisdagen den 6 mars* inom området Tärnö – Utklippan. Några kontakter erhöles emellertid ej.

Länsstyrelsen och kustartilleriförsvarschefen utfärdade förbud för obehöriga att befinna sig inom vissa landområden och öar i västra delen av området.

Onsdagen den 7 mars upptäcktes fotspår och en isvak väster om Skällaön i östra delen av Karlskrona-bassängen. Dessa iakttagelser visade sig emellertid ha naturliga orsaker.

Analysgruppen redovisade följande sammanfattande analys och bedömning:

- Den senaste säkra indikationen på främmande undervattensverksamhet inomskärs var tidigt på morgonen onsdagen den 29 februari då en miniubåt observerats nordost om Stumholmen. Utomskärs var motsvarande indikation observationen av en ubåt sydväst om Utklippan samma dags eftermiddag.

³¹ IKFN-förordningen § 9.

³² Där tillträdesförbud utfärdats med stöd av skyddslagen gäller ordinarie bestämmelser för vaktjänst.

- Miniubåt jämte eventuella andra undervattensfarkoster kunde finnas kvar innanför öbarriären. Rörligheten torde dock vara ringa. Man avvaktade troligen ett lämpligt tillfälle till att göra en utbrytning.
- Observationerna av okända dykare och dykarverksamhet i området Almö – Hasslöbron gavs lägre trovärdighet än vad generaldirektör Göran Steen och dennes grupp sedermera gav.
- Falsklarmsfrekvensen kunde befaras bli hög som en följd av förestående byten av förband och personal.
- Om ej säkra indikationer erhållits inom ca en vecka föreslogs verksamheten trappas ner till enbart bevakning av inloppslederna och återgång till Grundberedskap. För att verksamheten sedan skulle trappas upp till maxinsats måste flera oberoende säkra indikationer först ha erhållits. Sådant beslut borde fattas av ÖB. Systematiska bottenundersökningar borde genomföras.

Militärbefälhavaren bedömde *torsdagen den 8 mars* det vara utslutet att en miniubåts uthållighet skulle sträcka sig längre än några veckor.

Söndagen den 11 mars fann man vid hemtagning av ett indikerande nät mellan Tromtö och Ivö att detta var sönderskuret, så att två stycken flera meter stora hål uppstått.

Under *onsdagen den 14 mars* såg tre varvsarbetare på Karlskronavarvet vid middagstid hur ett föremål bröt ytan och förflyttade sig ca 350 meter på sydlig kurs genom södra delen av Saltösund. Observationen bedömdes som "möjlig ubåt". Insatt helikopterspaning blev dock resultatlös.

Torsdagen den 15 mars bedömde Överbefälhavaren att en eller flera bemannade eller obemannade undervattensfarkoster/miniubåtar alltjämt kunde finnas kvar i Karlskrona-bassängen. Ubåtskyddsoperationen skulle därför fortsätta med oförändrad kraft. På öarna och på fastlandet skulle särskild bevakning bedrivas i syfte att upptäcka och ingripa mot främmande personal, som sökte lämna eller ta sig in i området över land, till sjöss eller genom luften. Säkrande av bevis skulle prioriteras, bl.a. genom systematiska bottenundersökningar.

Fredagen den 16 mars konstaterade militärbefälhavaren att några säkra tecken på att en utpassage ägt rum inte fanns, även om det icke kunde uteslutas att så skett. Bedömningen var därför att miniubåten avvaktade ett lämpligt tillfälle att bryta ut eller återbemannas utifrån, när bevakningen försvagats. Inriktningen av

verksamheten skulle därför vara att bibehålla bevakningen, samt fortsätta avsökningen av området i syfte att finna inkräktaren, bottenpar eller andra bevis.

Analysgruppen presenterade samma dag följande bedömning: Med stor sannolikhet har främmande undervattensverksamhet ägt rum i Karlskrona-bassängen fram till den 20 februari. Verksamhet kan ha inletts före den 10 februari, och har sannolikt fortsatt till den 29 februari med en liten undervattensfarkost och dykare. Det är mindre sannolikt att verksamheten under denna tid även omfattat miniubåt.

I Bollösund skedde ett antal vapeninsatser på eftermiddagen *lördagen den 17 mars*. Under loppet av tre timmar kastades tre handgranater och utlöstes två drygt 100 kilos chockladdningar. Från helikopter fälldes också fyra chockladdningar. Dessa vapeninsatser föranleddes av en ekokontakt som erhållits med UDI-sonar.³³ Genomförd efteranalys och bottenundersökningar med dykare och sjöuggla kunde inte påvisa att främmande undervattensverksamhet förekommit. Sedan analysen av lördagens händelser i Bollösund slutförts beordrade militärbefälhavaren kustartilleriförsvarschefen att endast insätta chockladdningar mot eko som klassificerats "ubåt /undervattensfarkost".

Under de sista veckorna av mars minskade antalet indikationer markant. *Tisdagen den 27 mars* beordrade militärbefälhavaren att ubåtsskyddsoperationen skulle avbrytas.

Överbefälhavarens utredning av incidenten – den s.k. Kierkegaardrapporten

Överbefälhavaren tillsatte den 26 mars en utredning om händelserna i Karlskrona. Utredningen leddes av pensionerade konteramiralen Christer Kierkegaard och överlämnades till ÖB den 25 april.³⁴ Den redovisade att ca 600 iakttagelser rapporterats under de ca åtta veckor, som incidenten varade. Ungefär hälften av dessa rapporter kunde hänföras till naturliga orsaker. Av återstående ca 300 ansåg man att ca 70 inte kunde förklaras på annat sätt än att de kunde härröra från främmande undervattensverksamhet, och dessa 70 analyserades närmare.

³³ Förkortningen UDI, står för *Underwater Detection Instrument*, och är en aktiv högfrekvenssonar för klassificering på korta avstånd, som prövades på marinens helikoptrar.

³⁴ Kierkegaard-rapporten. ÖB Lennart Ljung gör även referenser till en föredragning av Kierkegaard, där även Försvarsstabschefen närvarade. Lennart Ljungs dagbok, 1984-04-24.

Kierkegaardrapporten ansåg det klarlagt att miniubåt och annan undervattensverksamhet förekommit inomskärs i sju fall under perioden från mitten av februari till början av mars, och att främmande ubåt, sannolikt konventionell, uppträtt utomskärs på inre vatten och på territorialhavet under samma tid.

Rapporten kunde inte finna något konkret och entydigt tekniskt bevis i form av materiel, bottenmärken eller dylikt, och kunde inte fastställa nationalitet på den främmande undervattensverksamheten.

Det konstaterades bl.a. också av utredningen att det tog relativt lång tid att bygga upp inloppsbevakning och införa sjötrafikreglering, samt att det fanns brister på vissa områden i hanteringen såsom rapportdelgivning, analysfunktion, samverkan och tillämpning av säkerhetsbestämmelserna, vilket man ansåg till del torde återfalla på ledningssystemet.

Åt generaldirektör Göran Steen uppdrogs att analysera och utvärdera vissa optiska observationer under incidenten. Dessa är redovisade i särskild rapport från Steen till ÖB den 26 april 1984.³⁵ Genomgående får man intrycket att Steen, som biträdades av hovrättslagmannen Sigvard Mejegård och psykologen Kristina Pollack, främst sökt värdera trovärdigheten hos de personer, som förhörts om sina observationer. Hade vederbörande uppfattats som trovärdig hade också det vederbörande sett varit trovärdigt. Utredningen anförde att man lagt lika stränga krav på bevisning som skulle krävs i en domstol för en fällande dom. Likväl förefaller omfattningen av främmande dykare, som observerats vara realistiskt stor, inte minst mot bakgrund av incidentens utsträckning i tiden.

Överbefälhavaren ställde sig bakom Kierkegaardrapporten efter att ha försäkrat sig om att alla deltagarna i utredningen delade uppfattningen som gruppen kommit fram till. Enligt Ljung var försvarsminister Thunborg oroad över situationen och osäker om hur resultatet skulle komma att uppfattas. Särskilt besvärade uppfattade försvarsministern avsaknaden av konkreta materiella bevis, signalspaningsrapporter eller bottenavtryck. Attityden från regeringens sida uppfattade Ljung som inledningsvis avvaktande, men försvarsministern förklarade sig till sist ställa sig bakom rapporten. En än större tveksamhet torde statsminister Palme haft,

³⁵ Steen-rapporten, 1984-04-26.

men enligt Ljung hade Palme anfört att regeringen måste ta ett starkt intryck av att ÖB var övertygad.³⁶

Från borgerligt håll efterlyste särskilt oppositionsledaren, moderata samlingspartiets ordförande Adelson, en ny kommission, framför allt för att se på hur man skulle agera i framtiden såväl politiskt som militärt. Detta förslag avvisades dock från regeringens sida med motiveringen att en sådan knappast skulle kunna tillföra mera material än vad ÖB redan hade tagit fram.³⁷

* * *

I samband med händelserna i Kungsholmsgattet den 26 februari försökte man på Belos dokumentera de indikationer, som erhöles genom att fotografera indikatorn till den bildalstrande högfrekvenssonaren. Bilder av indikatorn togs med en småbildskamera.

Ubåtskommissionen angav att ett antal sonarbilder från 1984 skulle kunna bearbetas ytterligare med användning av modern bildbehandlingsteknik och att en sådan analys skulle kunna ha stor betydelse för en slutlig värdering av händelserna i Karlskrona 1984. Kommissionen föreslog att analysen skulle göras av utomstående expertis och att resultaten skulle redovisas till regeringen och offentliggöras.³⁸

Efter bemyndigande av regeringen uppdrog Försvarsdepartementet den 21 oktober 1996 åt professor Göran Granlund vid Linköpings universitet att göra en förstudie i syfte att utröna möjligheterna till en fortsatt och djupare analys av bildmaterialet. Förstudien resulterade i en bedömning att det med en mera ingående analys skulle finnas en god möjlighet att testa en hypotes om existensen av ett objekt som rör sig över botten. Detta skulle vara en mycket stark indikation på förekomsten av undervattensfarkost.³⁹

Regeringen uppdrog den 10 juli 1997 åt professor Granlund att genomföra en analys. I det fortsatta arbetet visade det sig emeller-

³⁶ Lennart Ljungs dagbok, 1984-04-24. Se även ÖB:s sammanfattande rapport över Karlskrona-incidenten 1984. "ÖB rapport över ubåtsskyddsverksamheten i Karlskronaområdet under februari-april 1984", 1984-05-03.

³⁷ Ulf Adelson, *Partiledare – Dagbok 1981–1986* (Gedins Förlag, Malmö, 1987), s. 225 (1984-05-04).

³⁸ SOU 1995:135, s.10 och s. 234.

³⁹ Protokoll från Försvarsdepartementet, "Uppdrag att genomföra en förstudie av bildmaterial m.m. från en sonarbild", daterad 1996-10-21; samt Skrivelse från Gösta Granlund, "Rapport över förstudie av bildmaterial från en sonarkontakt", 1996-12-02.

tid att det inte gick att restaurera bildmaterialet så att man kunde använda det för en analys. Projektet avslutades därmed.⁴⁰

Utredarens bedömning

Först måste konstateras att det redan under händelsernas gång fanns en rad olika teorier om vad som egentligen utspelade sig. Olika aktörer ändrade också över tiden sina bedömningar. Överbefälhavaren var först något tveksam, men blev med tiden mer säker. Mer övertygade var åtminstone inledningsvis de lokala militära myndigheterna, samt i viss mån Försvarsstaben och analysgruppen. I takt med att inga konkreta resultat uppnåddes ökade tvivlen. Militärbefälhavaren försökte flera gånger avbryta operationen, men varje gång erhöles nya indikationer, vilka man inte ansåg sig kunna ignorera. Inte minst massmedia medverkade till att underblåsa uppfattningen att det alltjämt pågick undervattensverksamhet innanför öbarriären.

Att operationen blev så långvarig berodde också på inställningen att en eventuell instängd ubåt skulle tvingas ge upp på grund av bristande uthållighet. Denna förmodan delades uppenbarligen inte bara av militärledningen, utan också av den politiska ledningen. Enligt Ljung sade statsministern att han inte kunde se någon annan lösning än att fortsätta på sätt som pågick, men han underströk också att det var en militär operation.

Bedömningarna av vad som skedde baserades i mycket på vad den från Stockholm tillresta Marina Analysgruppen kommit fram till. En vecka efter dess ankomst beslutades att gruppen skulle underställas örlogsbaschefen. Dessförinnan hade den varit underställd Chefen för marinen, vilket lokala chefer var kritiska emot. Vissa har också i efterhand sagt att de tyckte det kom för mycket folk från Stockholm. Den lokala analyskapaciteten av band m.m. var emellertid begränsad. Lokalt kunde man göra en första audiell analys av inspelade band, men för mer utförlig efteranalys måste dessa sändas till Berga, vilket begränsade möjligheterna att snabbt få en kvalificerad bedömning.

Den förmodade undervattensverksamhetens karaktär var av den arten att snabba vapeninsatser måste göras, vilket ofta skedde på förhållandevis lösa grunder, något som också oroade ÖB. Vapen-

⁴⁰ Regeringsbeslut 13, 1997-07-10, ställt till Gösta Granlund rörande, "Fortsatt utredning av sonarbilder från 1984".

insatserna omfattade ett brett spektrum: ett par dussin sjunkbomber och ett par dussin chockladdningar, en mina och inte mindre än 63 handgranater och ett femtontal insatser med handeldvapen, allt under en tidsrymd av fem veckor. Chockladdningar var större sprängladdningar som kunde läggas ut och användas ungefär på samma sätt som minor, alternativt vräkas överbord från helikoptrar och fartyg. En fördel med dessa var, i vart fall ur de lokala chefernas synvinkel, att de kunde sättas in utan att omfattas av gällande restriktioner i fråga om mineld.

Många av vapeninsatserna från landförband gjordes troligen på relativt lösa grunder. De observationsposterings, som upprättades inom hela skärgårdsområdet, bemannades med soldater vilka inte var utbildade för att kunna spana efter tecken på främmande ubåts- eller undervattensverksamhet. Det var säkert ingen brist på vilja att lösa ställda uppgifter, men att under det mörker, som råder vid barmark vintertid rätt bedöma och identifiera alla "skuggor" på land, är svårt. Informationen att den "motståndare", som man var satt att söka fånga, troligtvis var elitsoldater från specialförband, skapade säkerligen dessutom en viss rädsla hos soldaterna. Dessa var dessutom i allmänhet knappast vana att rätt värdera sådana naturfenomen, som förekommer i våra skärgårdar och det är lätt att fantasin tar överhanden. Dessa förhållanden torde vara huvudorsaken till de många vapeninsatser som, sett i efterhand, förefaller omotiverade. Order om restriktivitet med insatser av nämnda typ kom först i operationens slutskede.

Insatserna av sjunkbomber skedde främst vid två tillfällen under samma dag. Vid det första tillfället fälldes 14 och senare 8 sjunkbomber. Detta tyder på att man tagit till sig kritiken efter både Hårsfjärden- och Sundsvalls-incidenterna om att sjunkbomber måste sättas in i viss kvantitet för att överhuvudtaget ha utsikter till verkan. Likväl påpekade militärbefälhavaren i sin bedömning att sjunkbombsfällning måste göras i rote för att någorlunda träffsäkerhet ska uppnås.

I detta sammanhang kan det ha sitt intresse att notera att företrädare för Sovjetunionen i samtal med chefen för Utrikesdepartementets politiska avdelning, som besökte Moskva under den aktuella tiden, frågat varför man på svensk sida inte satte in större vapenmakt mot det man trodde var ubåtar. Sovjetledaren Andropov bad också samma år den finske presidenten Koivisto

framföra ett budskap till statsminister Palme av liknande innebörd: bomba på bara!⁴¹

Länsstyrelsen och andra civila myndigheter liksom lokalbefolkningen gav den militära verksamheten allt erforderligt stöd, trots att den bofasta befolkningen på öarna utsattes för i vissa fall betydande påfrestningar. I iveren att söka fånga en i Karlskrona-bassängen förmodad innestängd ubåt eller miniubåt och dess besättning, gjordes i flera fall onödigt bryska ingripanden gentemot ortsbefolkningen. Inte minst gällde detta de militära enheter som var satta att biträda polisen i kontrollerna av vägtrafik m.m. Sammanfattningsvis måste dock konstateras att samverkan mellan Länsstyrelsen, den lokala polisen och de regionala militära myndigheterna fungerade väl.

Regeringens avvaktande och något skeptiska inställning till vad som pågick torde åtminstone delvis ha sin grund i en motsvarande skepsis också bland medias representanter.⁴² Här var nu situationen en helt annan än under exempelvis Hårsfjärden-incidenten. I Karlskrona var det främst de lokala media, som visade ett stort intresse och underbläste spekulationerna. På andra håll i media, ställdes krav på bevis för att det verkligen var främmande ubåtar och dykare, som militären jagade. Detta ledde bl.a. till att inriktningen av ubåtsjaksverksamheten i Karlskrona och därefter i allt högre grad blev att söka finna bevis för främmande undervattensverksamhet. Detta lyckades aldrig i Karlskrona och det kan möjligen ha sitt intresse att här notera att de båda lokala cheferna, för Örlogsbasen respektive för kustartilleriförsvaret, i samtal vid utredningens besök i Karlskrona sagt sig inte vara säkra på att det överhuvudtaget var fråga om någon ubåt innanför öbarriären.

5.5 Kränkningar 1984–1987

En ökande förtroendeklyfta i ubåtsfrågan och frågan om kränkningarnas karaktär och substans mellan å ena sidan Försvarmakten och å andra sidan allmänhet, press och politiker började bli alltmer synlig. Denna förtroendeklyfta hade sitt ursprung i den resultatlösa upplösningen av Hårsfjärden, men blev efter Karlskrona fullt utvecklad. De ökade kraven på redovisning av bevis ledde till att

⁴¹ Mauno Koivisto, *Witness to History- the memoirs of Mauno Koivisto, President of Finland 1982–1994* (Hurst & Company, London, 1997), s. 31.

⁴² Se t.ex. Lennart Bodströms beskrivning av Karlskrona 2-incidenten, *Mitt i stormen* (2000), s. 257f.

Försvarsmakten slog in på en alltmer restriktiv informationspolitik, präglad av en strävan att hålla igen mängden information om pågående verksamhet, och inte dra upp förväntningar, som sedan visade sig vara svåra att infria. Detta synsätt kom att prägla redovisningen av kränkningar för 1984 och framåt.

För 1984 ansåg Överbefälhavaren det klarlagt att undervattensverksamhet förekommit i Karlskronaområdet under februari – mars. Vid den s.k. Karlskrona 2-incidenten noterades ett stort antal indikationer, och det bedömdes att såväl större som mindre ubåtar, liksom dykarfarkoster och dykare förekommit i sammanhanget.

Under andra och tredje kvartalen ansåg ÖB att främmande undervattensverksamhet med betydande säkerhet förekommit i Stockholms och Östergötlands skärgårdar, och att sådan verksamhet också under dessa kvartal kunde ha förekommit i Karlskronaområdet. Under fjärde kvartalet bedömde man att undervattensverksamhet troligen förekommit, med samma tyngdpunkt som tidigare under året.⁴³

1985 var antalet rapporter om misstänkt undervattensverksamhet under det första kvartalet få. Några rapporter förekom från västkusten. Rapporter från västkusten registrerades även under de två följande kvartalen. Överbefälhavaren bedömde att undervattensverksamhet kunde ha förekommit där under andra kvartalet, och med mycket stor sannolikhet också under tredje kvartalet, bl.a. i Gullmarsfjorden, där man också tog ett foto av ett misstänkt föremål. Under andra kvartalet kunde sådan verksamhet också ha förekommit i Blekinge skärgård, samt med mycket stor sannolikhet i övre Norrlands kustområde. Enligt ÖB bedömdes att sådan verksamhet med stor sannolikhet förekommit under tredje och fjärde kvartalen i Stockholms skärgård, samt kunde förekommit i Sundsvallsområdet under fjärde kvartalet.⁴⁴

Även 1986 kom under första kvartalet ett antal rapporter från västkusten, och ÖB bedömde att undervattensverksamhet kunde ha förekommit. Under andra kvartalet kom också rapporter från västkusten och från Bottenviken. Under tredje kvartalet kom ett stort antal rapporter, från alla militärområden, men tyngdpunkten

⁴³ SOU 1995:135, s. 37f. Se även Försvarsstabens Informationsavdelning: *Incidenter m.m. under 2 och 3 kvartalet 1984*, 1984-10-26; *Incidenter under fjärde kvartalet 1984 samt kortfattad sammanställning av inträffade incidenter för hela 1984*, 1985-01-31.

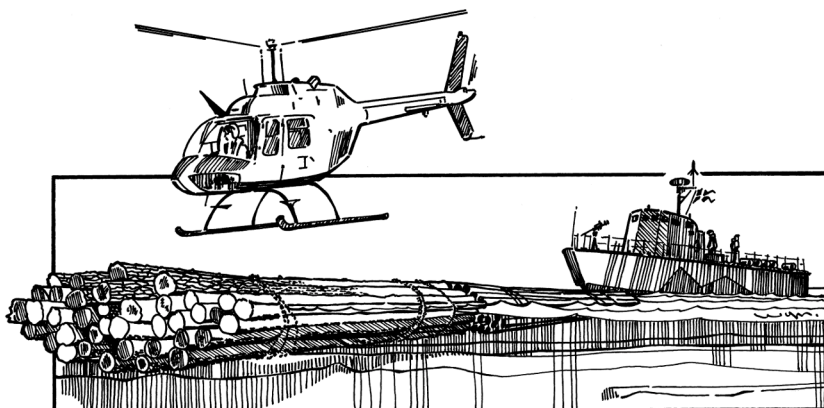
⁴⁴ Ibid. s. 38. Se även orienteringar från Försvarsstabens Informationsavdelning: *Incidenter m.m. under första kvartalet 1985*, 1985-04-29; *Incidenter m.m. under andra kvartalet 1985*, 1985-07-08; *Incidenter m.m. under tredje kvartalet 1985*, 1985-10-17; och *Incidenter under fjärde kvartalet 1985 samt kortfattad sammanställning för hela 1985*, 1986-01-24.

låg på de norrländska kustavsnitten. Överbefälhavaren bedömde att främmande undervattensverksamhet hade bedrivits inom flera områden under kvartalet. Under fjärde kvartalet var antalet rapporter få, och ÖB bedömde att det inte med säkerhet kunde hävdas att främmande undervattensverksamhet förekommit.⁴⁵

Under första kvartalet 1987 var rapporterna också få, och inga indikationer föranledde bedömningen att undervattensverksamhet ägt rum. För andra och tredje kvartalet bedömde emellertid ÖB att främmande undervattensverksamhet förekommit eller varit sannolik vid ett flertal tillfällen. Verksamheten ansågs ha berört såväl Bottenviken (Törefjärden) och Sundsvallsområdet som Stockholms skärgård, Bråvikenområdet och västkusten. För fjärde kvartalet bedömde ÖB att undervattensverksamhet bedrivits i Stockholms skärgård vid flera tillfällen, och sannolikt även på västkusten.⁴⁶

⁴⁵ Ibid. s. 38f. Se även orienteringar från Fst/Info: *Incidenter m.m. under första kvartalet 1986*, 1986-04-21; *Incidenter m.m. under andra kvartalet 1986*, 1986-07-08; *Incidenter m.m. under första kvartalet 1986*, 1986-10-20; *Incidenter m.m. under tredje kvartalet 1986*, 1986-10-20; *Incidenter m.m. under fjärde kvartalet 1986 och sammanfattning för året*, 1987-01-27.

⁴⁶ Ibid. s. 39f. Se även Fst/Info, *Incidenter m.m. under fjärde kvartalet 1987*, 1988-02-15.

5.6 Töre-incidenten (juni – augusti 1987)

Tidigare incident i området

Under perioden den 17 juli–19 augusti 1983 erhöles i Töre-området⁴⁷ ett femtiotal observationer, vilket ledde till att militärbefälhavaren i Övre Norrlands militärområde då genomförde en ubåtskyddsoperation. Denna första Töre-incident blev resultatlös.

Enligt militärbefälhavarens beredskapsplan hade, mot bakgrund av erfarenheterna från incidenten 1983, beredskapsplutonerna vid militärområdets förband givits särskilt utbildning för incidentingripanden i samband med misstänkt främmande undervattensverksamhet.

Tekniska resurser för indikation av eventuell främmande undervattensverksamhet var emellertid blygsamma. Militärbefälhavarens plan för övervakning av Bottenvikskusten med dess grunda skärgårdar, som på flera platser sträcker sig långt in från havet, var således i allt väsentligt baserad på små grupper av armésoldater, vilka bedrev optisk spaning. En kontinuerlig övervakning av hela kuststräckan var inte möjlig, utan spaningen skulle bedrivas växelvis inom olika områden. Härtill kom samverkande enheter ur bl.a. Polisen, Kustbevakningen och Sjöfartsverket (lots- och fyrpersonal).

⁴⁷ Törefjärden är belägen i Bottenvikens innersta del.

Händelseförlopp⁴⁸

En beredskapspluton var utgångsgrupperad i Töre-området när incidenten inleddes sent på kvällen *torsdagen den 25 juni 1987*. En värnpliktig, som till yrket var fartygsplåtslagare, observerade och fotograferade på Töre-fjärden ett föremål med skarpa kanter som bedömdes vara ett ubåtstorn. Att det kunde ha varit ett ubåtstorn bekräftades påföljande dag, *fredagen den 26 juni*, efter det att filmen analyserats av Försvarsstaben. Detta, tillsammans med en några dagar tidigare gjord iakttagelse av en fiskare, föranledde militärbefälhavaren att besluta om en ubåtsskyddsoperation.

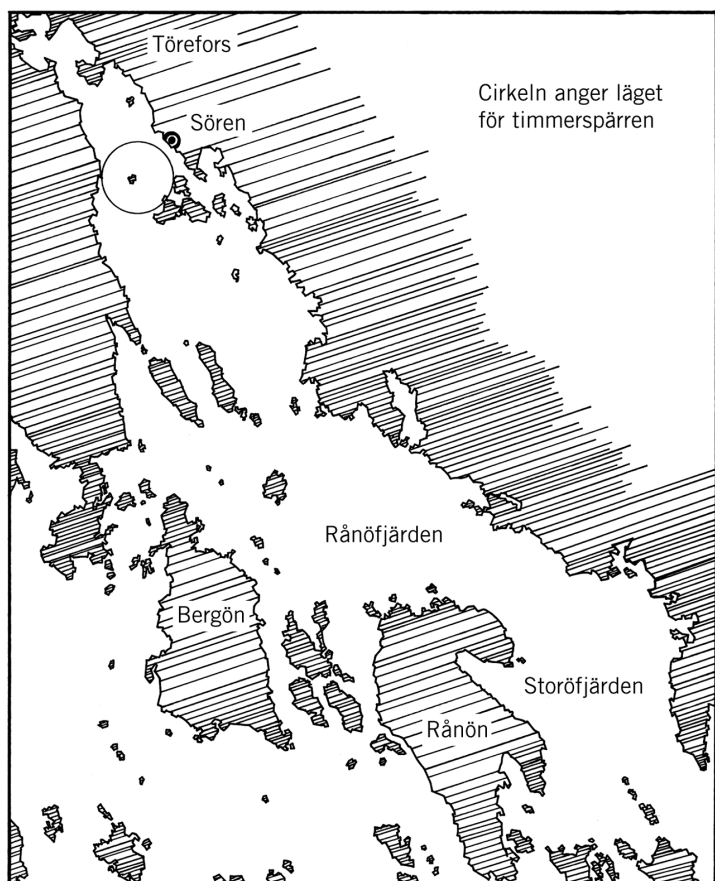
Olika ubåtsnät sändes från Ostkustens örlogsbas, och började utläggas påföljande dag. Nät som ansågs kunna vara hindrande för såväl en undervattensfarkost som för en miniubåt utlades i mindre sund på Storö- och Rånöfjärdarna. Ett indikerande nät lades ut söder om Storö fyr.

Ytterligare observationer gjordes, och under de följande dagarna gjorde militärbefälhavaren en framställan till ÖB om att få disponera kustflottans ubåtsjaktstyrka. Denna framställan avlogs, men en jaktgrupp helikoptrar avdelades.

På morgonen *måndagen den 29 juni* kunde helikoptergruppen börja spana i området. Då ytterligare indikationer av olika slag, som oförklarliga svallvågor, oljefläckar, ekolodsutslag, motorljud, luftuppkok och sonarkontakter erhållits, gjorde militärbefälhavaren dagen därpå förnyad framställan till ÖB om att ubåtsjaktstyrkan skulle ombaseras.

De spaningsresurser, utöver beredskapsplutoner från militär-områdets förband, som då disponerades var arméhelikoptrar, två bevakningsbåtar ur Kustartilleriet, varav en hade ombaserats från Härnösand, båtar från polis och kustbevakning, F 21:s skjutfältsbåt, hemvärn, m.m. Ett civilt flygplan inhyrdes också liksom några hydrofonutrustade fiskebåtar. Ytterligare en ubåtsjakthelikopter tillfördes några dagar senare.

⁴⁸ Beskrivningen av Töre-incidenten är baserad på krigsdagböcker, rapporter, utfrågningsprotokoll och interna handlingar.

Skärgårdsområdet utanför Töre.

Olika indikationer rapporterades dagligen. I början av juli erhöles ubåtsindikationer i Norra Kvarken, vilket föranledde militärbefälhavaren att ge minspärrtroppen i området, som bemannats, eldtillstånd *söndagen den 5 juli*. Någon mineld insattes dock aldrig.

Militärbefälhavarens bedömning, att främmande undervattensverksamhet pågick i Töre-området, förändrades inte. Som svar på förnyade framställningar om kvalificerade ubåtsjaktresurser svarade ÖB, att helikopterjaktgruppen disponerades fram till kvällen den 13 juli.

Tisdagen den 7 juli bedömde militärbefälhavaren att främmande undervattensverksamhet pågick i såväl Töre-området, som i Norra

Kvarken. I det förstnämnda området hade dock få indikationer med substans erhållits efter den 3 juli. En undervattensfarkost kunde emellertid tänkas trycka i någon djup håla.

Två dagar senare, *torsdagen den 9 juli*, rapporterades flera olika observationer. Sålunda rapporterades att ett ubåtstorn observerats kl. 20.15. Dessförinnan hade också en sonarindikation och observation av periskop inrapporterats från Töre-områdets inre del. Beslut fattades att spärra av Törefjärdens inre del med ett timmersläp som förberetts härför. Ny begäran om resursförstärkning sändes till ÖB. Även denna begäran avslogs.

På kvällen *lördagen den 11 juli* bedömde militärbefälhavaren att en främmande undervattensfarkost kunde vara instängd på Törefjärden, dvs. innanför timmerspärren vid Sören.

På *måndagen den 13 juli* gjordes de första vapeninsatserna; fem handgranater kastades mot förmodade dykare, samt ytterligare två mot "prickar" som syntes under ytan och som åstadkommit vägsvall.

En arméhelikopter fick nästa dag optisk kontakt med två föremål, som hade orsakat en vägbildning. På kvällen rapporterade militärbefälhavaren ånyo, att en främmande undervattensfarkost kunde vara instängd innanför timmerbröten. Bedömningen förändrades inte under de kommande dygnen.

På *tisdagen den 21 juli* utfärdade Länsstyrelsen förbud för obehöriga att beträda ett angivet område. Fotograferingsförbud infördes.

Militärbefälhavarens bedömning på kvällen *onsdagen den 22 juli* var att en miniubåt fanns innanför det avspärrade området och en annan enhet utanför. Ett par dagar senare redovisades bedömningen att en eller flera undervattensfarkoster fanns innanför timmerspärren och en – två enheter utanför, samt i Bottenviken en konventionell ubåt. Någon miniubåt bedömdes då ej längre finnas innanför spärren.

Måndagen den 27 juli återbaserade de sista ubåtsjakthelikoptrar-na till södra Sverige. Dessas vistelse i Töre-området hade genom successiva ÖB-order förlängts. Även den sonarbojgrupp, som under en tid spanat i området, återgick. En optisk observation av ett förmodat ubåtsperiskop inrapporterades.

Dagen därpå ändrades militärbefälhavarens bedömning igen; en miniubåt kunde nu finnas innanför det avspärrade området. En annan enhet kunde finnas utanför.

En ny bedömning rapporterades på *tisdagen den 4 augusti*; under dygnet gjorda observationer förstärkte militärbefälhavarens bedömning att en främmande undervattensfarkost alltså kunde vara instängd innanför timmerspärren. Dagen därpå rapporterade emellertid militärbefälhavaren att genomförd undersökning av Törefjärden visat att främmande undervattensverksamhet sannolikt ej längre förekom. Avvecklingen av timmerspärren skulle därför inledas nästa dag.

Mitt på dagen *torsdagen den 6 augusti* påbörjade ingenjörssoldater avlägsnandet av timmerbrötarna. Då observerades en V-formad vattenrörelse, som bedömdes vara orsakad av en främmande undervattensfarkost. Från en bevakningsbåt fälldes fyra sjunkbomber sedan man fått en sonarkontakt. Den senare visade sig dock ha varit ett botteneko. Två av sjunkbombarna detonerade icke, troligtvis p.g.a. för litet djup.

Dagen därpå avslutades den långdragna operationen i vilken sammanlagt ca 400 man hade varit involverade. Vapeninsatser av olika slag hade gjorts vid ett tjugotal tillfällen.

Utredarens bedömning

Analysen av det fotografi, som togs den 25 juni visade tydligt, att det som observerats och fotograferats var ett föremål av viss längd med skarpa kanter, definitivt inte något djur. En förväxling med befintliga skär i området kunde också uteslutas. Det fanns således viss grund för antagandet att främmande undervattensverksamhet då pågick.

Från detta datum och fram till den 7 augusti 1987 inrapporterades sammanlagt nära 200 observationer av misstänkt främmande undervattensverksamhet. Den helt övervägande delen av dessa var inte relaterade till ubåtsverksamhet eller var behäftade med fel och oklarheter. Det var enbart ett drygt dussin observationer som vid en noggrann efteranalys konstaterades ha någon substans. Sammanfattningsvis kunde dock inte fastslås att främmande undervattensverksamhet pågått, även om vissa tecken kunde tyda på detta.

Töre-incidenten är ett ytterligare exempel på den s.k. "vakt-posteffekten", som i korthet uppstår på följande sätt: Genom högre chefs orienteringar liksom uppgifter i media, är såväl utplacerad militär personal som civila intalade, att undervattens-

verksamhet förekommer inom området. Alla spanar därför särskilt efter indikationer på att sådan verksamhet pågår. Utposterad militär personal, liksom också civila, vill då upptäcka sådana tecken. Medvetet eller omedvetet påverkas deras tolkning av gjorda observationer i den riktningen; man tror sig se det man vill se. Anmärkningsvärt är att, i likhet med incidenten i Sundsvall, två ubåtsattrapper påträffades, vilka förorsakade falsklarm.

Militärbefälhavaren gjorde upprepade framställningar till ÖB om att kvalificerade ubåtsjaktresurser skulle tillföras militärområdet, i första hand kustflottans ubåtsjaktstyrka. Överbefälhavaren avtog dessa framställningar. Skälen härför var flera. Under vårens planeringsarbete i Förvarsstaben hade frågan om semesterplaneringen för kustflottans personal övervägts. Antingen kunde halva styrkan ges semester i omgångar, eller också kunde hela styrkan beviljas semester samtidigt. I det senare alternativet skulle ubåtsjaktstyrkan inte vara disponibel under ca en månad, medan i det förstnämnda alternativet ubåtsjaktkapaciteten skulle vara halverad under en tvåmånadersperiod. Eftersom hela styrkan erfordrades för att kunna bedriva effektiv ubåtsjakt, beslutade ÖB att ge hela styrkan ledigt samtidigt. Att tillmötesgå militärbefälhavarens framställan om ubåtsjaktstyrkan skulle därför ha inneburit att all fast anställd personal hade måst återkallas från semester.

Det andra skälet var att ÖB bedömde det sannolikt att främmande ubåtsverksamhet skulle komma att äga rum också i Stockholms skärgård. Indikerad främmande undervattensverksamhet i norra Bottenviken kunde ha som motiv att dra kvalificerade resurser från detta område.⁴⁹ Överbefälhavarens beslut blev därför att enbart tilldela militärbefälhavaren ubåtsjakthelikoptrar, som snabbt skulle kunna återgrupperas, om så skulle komma att erfordras.

Med all respekt för militärbefälhavarens vilja att hävda territoriets integritet och de regler och anvisningar som ges i IKFN och av ÖB, måste man ifrågasätta beslutet, att med de bristfälliga resurser som fanns disponibla, igångsätta en ubåtsskyddsoperation. Erfarenheterna från tidigare incidenter, som den i Karlskrona vårvintern 1984, borde manat till eftertanke. Att reglera ett vattenområde, så att en eventuell undervattensfarkost blir inestängd, kräver betydande materiella resurser, som måste vara väl förberedda så att stängningen sker snabbt. Utnyttjande av observationsposterings bemannade med personal utan skärgårds-

⁴⁹ Jfr Sundsvalls-incidenten, not 2.

vana skapar förutsättning för en vaktposteffekt. Mängden av osäkra observationer skapar en utdragen operation, som är svår att avbryta. Ett alternativt beslut hade varit att med en gång konstatera att förutsättningar saknades för en framgångsrik insats, och att någon ubåtsskyddsoperation därför ej skulle inledas.

Även om operationen visade exempel på vilja och uppfinningsrikedom, blev det bestående intrycket i media ett misslyckande. Militärbefälhavarens optimistiska uttalanden om att det skulle vara möjligt att medelst timmerbrötar innestänga en undervattensfarkost i Törefjärdens inre del, slutade med att inget fanns. Det finns anledning att också här erinra om bristen på kompetent stabspersonal. Marina officerare saknades i stort sett helt i denna del av landet.

Militärbefälhavaren uppskattade kostnaden för operationen till drygt 13 miljoner kronor.